

Fiktiivisten mielten tietoisuus ja tiedostamaton
Jaakko Yli-Juonikkaan romaanissa *Vanhan merimiehen tarina*

Maiju Laitanen
Pro gradu -tutkielma
Jyväskylän yliopisto
Taiteiden ja kulttuurin tutkimuksen laitos
Lokakuu 2015

Sisällysluettelo

1 JOHDANTO	1
1.1 Kognitiivinen narratologia teoreettisena viitekehyksenä.....	3
1.2 Kognitiivisen narratologian kritiikki ja kysymys kertomuksen luonnollisuudesta...	6
1.3 Tutkimuskohteena fiktiivisten mielten tiedostamaton	10
1.4 <i>Vanhan merimiehen tarina</i> tietoisuuden ja tiedostamattoman kuvauksena.....	13
2 MIELI, TIETOISUUS JA AJATTELU <i>VANHAN MERIMIEHEN TARINASSA</i>	23
2.1 Mielen, tietoisuuden ja ajattelun käsitteet.....	24
2.2 Mielenfilosofisia näkökulmia	31
2.2.1 Dualismi ja Descatesin virheet.....	32
2.2.2 Materialismi: behaviorismista funktionalismiin	35
2.2.3 Fenomenologia: millaisena koemme maailman.....	38
2.2.4 Kokemuksen tavoittamattomuus tieteessä ja kirjallisuudessa	40
2.3 Huomioita tietoisuuden luonteesta kognitiotieteen, psykologian ja neurotieteen näkökulmista.....	42
2.3.1 Tietoisuuden tunnusmerkit.....	42
2.3.1. Tietoisuuden ruumiillisuus.....	44
3. TIETOISUUDEN JA TIEDOSTAMATTOMAN KUVAUS <i>VANHAN MERIMIEHEN TARINASSA</i>	45
3.1. Perinteisiä ja uudempia tapoja lähestyä fiktiivisten mielten ajattelua	48

3.1.1 Puhetekategoriäteoriat	49
3.1.2 Sisäisestä puheesta laajempaan ajattelun määritelmään	51
3.1.3 Miten tiedostamatonta ajattelua voidaan kuvata kirjallisuuden keinoin?	54
3.2 Mielen teoria	55
3.2.1 Mielen teorian erehtyväisyys	57
3.2.2 Mielen teoria ja tiedostamaton.....	60
3.3 Teot ja tietoisuus	64
3.4. Intermentaalinen ajattelu.....	68
3.4.1 Internalismin ongelma	70
3.4.2 Eksternalismin kautta kohti kattavaa kokonaiskuvaa fiktiivisistä mielistä.....	72
3.4.3 Ajattelun sosiaalinen perusta ja sosiaalinen tiedostamaton	74
4 PÄÄTÄNTÖ	77
LÄHTEET.....	83

1 JOHDANTO

Sukellan pro gradu -tutkielmassani kognitiivisen narratologian syövereihin tarkoitukseni selvittää, mitä sanottavaa tällä kirjallisuudentutkimuksen teorialla on ihmismielen toiminnasta ja erityisesti tietoisuuden katvealueilla tapahtuvista toiminnoista. Tutkin kirjallisuuden tapoja kuvata mielen tiedostamattomia prosesseja sekä kirjallisuustieteen suhdetta näihin tapoihin. Tavoitteeni saavuttamiseksi sovellan kognitiivisen narratologian työkaluja tuoreeseen suomalaiseen romaaniin, Jaakko Yli-Juonikkaan *Vanhan merimiehen tarinaan* (2014; lyhenne viitteissäni VMT).

Jaakko Yli-Juonikas tunnetaan kokeellisen proosan taitajana. Hänen esikoisteoksensa, novellikokoelma *Uudet uhkakuvat* julkaistiin vuonna 2003, minkä jälkeen häneltä ilmestyi kaksi unen ja valveen absurdeissakin maailmoissa liikkuvaa romaania, *Valvoja* (2009) ja *Uneksija* (2011), joista jälkimmäinen palkittiin Kalevi Jäntin kirjallisuuspalkinnolla (YLE Uutiset 2011). Yli-Juonikkaan tunnetuin teos on “kaunokirjallista avantgardea” edustava *Neuromaani* (2012), joka palkittiin Jarkko Laine -palkinnolla “uuden proosamme merkkipaaluna” (Helsingin Sanomat 2013). *Vanhan merimiehen tarina* palaa *Neuromaaniin* hyppelehtivästä rakenteesta pintapuolisesti perinteisemmän romaanin formaattiin, joskin se jakaa edeltäjiensä romaanin konventioita kyseenalaistavan luonteen. Vuonna 2014 Yli-Juonikas sai Alfred Kordelinin palkinnon “kannustuksena kirjallisuuden ilmeen ja keinojen kyseenalaistamiseen ja uudistamiseen intensiivisin ja koskettavin teoksin” (Alfred Kordelinin säätiö 2014).

Kokeellisella kirjallisuudella tarkoitetaan juuri kirjallisuuden konventioita kyseenalaistavaa ja koettelevaa sanataidetta. Kirjalliset kokeet herättävät kysymyksiä kirjallisuuden toimintatavoista, rajoitteista ja mahdollisuuksista, ja pyrkivät löytämään uusia ja vaihtoehtoisia kirjallisia keinoja. (Gray, Gibbons & McHale 2012: 1.) Kohdetekstini *Vanhan merimiehen tarina* on kirjallisena kokeena ennen kaikkea kyseenalaistaja. Se kyseenalaistaa ihmisen kyvyn kertoa luotettavasti omasta itsestään ja omasta elämästään. Näinkin olennaisen asian kyseenalaistamisella on seurauksia paitsi kirjallisuuskäsitykselle, myös kirjallisuuden välittämälle ihmiskäsitykselle. Tutkielmassani näenkin todelliset mielet ja fiktiiviset mielet monin osin rinnasteisina – samalla tiedostaen, että rinnasteisuuden oletuksessa on monia ongelmia, joita juuri kokeellinen kirjallisuus, kuten *Vanhan merimiehen tarinakin*, usein pyrkii tuomaan esiin.

Vanhan merimiehen tarina käsittelee mielen toiminnan ja tietoisuuden kysymyksiä päähenkilönsä Annikan kautta. Annika on vaikeasti vammautunut, eikä hän kykene kommunikoimaan itsenäisesti, vaan hän tarvitsee siihen vanhempiensa ja omaishoitajiensa Aarnon ja Niinan apua. Avustetussa kommunikaatiossa ja sen kautta tuotetussa puheessa piilee kuitenkin ongelmia, jotka pakottavat lukijan kyseenalaistamaan tekstin kertojahahmojen luotettavuuden ja ylipäätään sen, kenen tietoisuutta tekstissä kulloinkin kuvataan. Vai onko kerronnan kohteena sittenkin tiedostamaton? Teos ei tarjoa yksiselitteisiä vastauksia esittämiinsä kysymyksiin, vaan vaatii lukijaansa tekemään omat ratkaisunsa. Ratkaisujen tueksi tarjotaan kuitenkin monenlaisia vihjeitä ja avaimia, joita tutkimalla voidaan nähdäkseni päätellä jotain kirjallisuuden yleisistä rakenteista, mitä tulee fiktiivisten mielten toiminnan kuvaukseen.

Kirjallisuuden kognitiivinen tutkimus perustuu siihen lähtöoletukseen, että kirjallisuus on olemassaolon kognitiivista tulkintaa, ja että kirjallinen teos monin tavoin heijastelee ja noudattaa mieltemme kognitiivisia toimintoja (esim. Kajannes 2000: 53). Näin ollen tutkimalla fiktiivisiä mieliä ja niiden rakentumista voimme saada tietoa todellisten mielten

toimintatavoista. Sama pätee toiseen suuntaan: saadaksemme tietoa fiktiivisten mielten rakentumisesta meidän on sovellettava sitä tietoa, jota meillä on todellisten mielten toiminnasta (Palmer 2004). Tästä syystä tutkimukseni teoreettisen taustan muodostaa kognitiivisen narratologian lisäksi filosofinen, psykologinen ja neurologinen tutkimustieto.

Seuraavassa alaluvussa (1.1) esittelen teoreettisen viitekehýkseni kognitiivisen narratologian perusteet sekä sen suhteen edellámainittuihin ihmismieltá tutkiviin tieteenaloihin. Perustelen, mitä tieteellistä arvoa kirjallisuustiedettä ja muuta inhimilliseen kokemukseen keskittyvää tiedettä yhdistävällä poikkitieteellisellä tutkimuksella voi olla. Kásittelen jonkin verran myös kognitiivista narratologiaa kohtaan esitettyä kritiikkiá sekä sitä, kuinka teoriassa paljon hyödynnetty kokemuksellisuuden kásite suhteutuu kohdetekstini kokeelliseen luonteeseen (luku 1.2). Tämän jälkeen esittelen tutkimusongelmani (luku 1.3). Johdannon lopuksi esittelen tarkemmin kohdetekstini ja perustelen siitä tekemáni tulkintaratkaisut, joihin varsinainen analyysini perustuu (luku 1.4).

1.1 Kognitiivinen narratologia teoreettisena viitekehýksená

Kognitiivinen narratologia on kirjallisuudentutkimuksen haara, joka on kiinnostunut ihmismielen ominaispiirteistä ja siitä, miten nämá ominaispiirteet näkyvät kirjallisuudessa. Laajempaan tutkimuskenttáan narratologia tarkoittaa yksinkertaisesti kertomusteoriaa, kertomusten akateemista tutkimusta. Klassisen narratologian juuret ovat strukturalistisessa perinteessä, ja se pitää sisállán kertomusrakenteiden tiukan loogista erittelyá ja analysointia alan pioneerien, esimerkiksi Roland Barthesin ja Gérard Genetten hengessä. Sittemmin narratologia on kokenut murroksen, ja sen piirissä on kehittynyt edeltájánsá kriittisessä ja refleksiivisessä suhteessa oleva tuore suuntaus, jälkiklassinen narratologia. Jälkiklassinen narratologia paitsi kommentoi ja täydentää klassisen narratologian keinoja

ja käsitteitä, myös sisällyttää itseensä joukon uusia narratologioita. Tieteidenvälisyys ja yhteiskunnallisuus ovat monien uusien narratologioiden erityispiirteitä. Näitä uusia (1990-luvulta alkaen syntyneitä) tutkimussuuntia ovat vain joitakin esimerkkejä mainitakseni kognitiivinen, feministinen, jälkistrukturalistinen ja postkoloniaalinen narratologia. (Hägg ym. 2009: 9–13; Hatavara, Lehtimäki & Tammi 2010: 7.)

Kognitiivisen kirjallisuustieteen lähtökohta on, että kirjallisuuden perusta on mitä luontaisimmissa kognitiivisissa toiminnoissamme (Stockwell 2002: 1). Tästä lähtökohdasta kirjallisuus asettuu osaksi kognitiotieteen laajaa tutkimuskenttää, jolloin sitä voidaan tarkastella esimerkiksi psykologian tai neurologian näkökulmista. Perusteltaessa kognitiivisen narratologian arvoa viitataan usein Käthe Hamburgerin teokseen *Die Logik der Dichtung* (1957), jossa Hamburger ensimmäisenä teoreetikkona esittää suosituksen nousseen väitteen siitä, että ihmismielen ja toisten subjektien sisäisen maailman representointi on mahdollista ainoastaan fiktiivisissä teksteissä (Fludernik 2009: 78; ks. Hamburger 1957). Tässä valossa kirjallisuus vaikuttaa itsestäänselvältä tutkimuskohteelta, mikäli tavoitteena on saada tietoa ihmismielen sisällöstä ja toiminnasta.

Kognitiivisen kirjallisuustieteen näkökulmasta kerronnallisuus on olennainen osa ihmismielen toimintaa, ja kertovia tekstejä tutkimalla voidaan saada tietoa ihmismielen toiminnasta ja ominaisuuksista. Näin opimme ymmärtämään paremmin paitsi kirjallisuutta, myös niitä kielellisiä ja psyykkisiä toimintoja, joita kirjallisuus pyrkii kuvaamaan. Lisäksi on huomattava, että kirjallisuudella on oma vaikutuksensa mieleemme toimintaan. Ihmisen arkitodellisuus, ihmismielen toiminta ja kirjallisuus ovat näin kaikki suoraan kytköksissä toisiinsa. Kognitiivisen kirjallisuustieteen näkökulma on siis varsin laaja ja poikkitieteellinen. (Herman 2002: 2–9; Veivo 2005: 12–14.)

Kielellisen käänteen jälkeen kognitiotiede onkin alkanut kiinnostua kertovista teksteistä tutkimuksen kohteena. Esimerkiksi yhdysvaltalainen kirjallisuuden- ja kognitiotieteen

tutkija Mark Turner on jopa esittänyt, että kirjallisuudentutkimus tulee olemaan avainasemassa ihmismielen arvoituksen ratkaisemisessa (Turner 1994: vii). Näin pitkälle ei kuitenkaan tarvitse mennä voidakseen todeta, että kirjallisuuden (ja muiden taiteen ja kulttuurin muotojen) tutkiminen on erittäin olennainen osa ihmisyyden ja siten ihmismielen toiminnan ymmärtämistä. Kertomuksen tutkimus voi soveltaa ja haastaa kognitiotieteen tutkimustuloksia ja toisaalta nostaa tarkkailun kohteeksi sellaisia kysymyksiä, jotka neurotieteessä ja empiirisessä psykologiassa jäävät katveeseen (Hogan 2003: 6).

Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus voidaan nähdä sillanrakentajana taiteen ja tieteen välillä. Siinä ei varsinaisesti ole kyse valmiista teoriasta, vaan näkökulmasta, joka yhdistää kirjallisuuden mielemme kognitiivisiin toimintoihin ja pyrkii selvittämään näiden kahden yhteistoimintaa käyttäen hyödyksi sekä kirjallisuustieteen että muiden tieteenalojen parissa kehittyneitä tutkimusmetodeja. Kognitiotieteen avulla humanisti voi asettua vuoropuheluun toisaalta luonnontieteiden ja toisaalta sosiaalitieteiden edustajien kanssa palauttaen taiteen ja esteettiset arvot tieteemme ja älyllisen elämämme keskiöön. (Freeman 2005: 32–33.) Monet kognitiivisen narratologian tutkijat peräänkuuluttavatkin alalleen laajempaa poikkitieteellisyttä ja vakuuttavat, että narratologian työkaluista olisi kognitiotieteelle korvaamatonta hyötyä (esim. Herman 2002; Zunshine 2010b).

Kognitiivisessa kirjallisuudentutkimuksessa ei kuitenkaan ole kyse pelkästään siitä, että kirjallisuutta tutkimalla saadaan kognitiotieteitä hyödyttävää tietoa. Esimerkiksi Alan Palmerin mielestä on itsestään selvää ja pelkästään käytännöllistä, että kirjallisuudentutkimus hyödyntää mielenfilosofian, psykologian, psykolingvistiikan ja jopa neurotieteen tutkimustietoa. Kirjallisuus on fiktiivisten mielten toiminnan kuvausta, ja koska fiktiiviset mielet perustuvat todellisiin mieliin, noudattavat ne myös toiminnassaan samanlaista logiikkaa kuin todelliset mielet. Lukija lähestyy teosta aina henkilöhahmojen mielten kautta, joten mieli on otettava keskiöön myös teosten

tutkimuksessa. (Palmer 2010b: 176–177.) Tästä syystä luon omallekin tutkimukselleni pohjan todellisia mieliä koskevasta tutkimustiedosta.

1.2 Kognitiivisen narratologian kritiikki ja kysymys kertomuksen luonnollisuudesta

Monika Fludernik on tuonut kognitiiviseen narratologiaan paljon sovelletun ajatuksen kertomuksen luonnollisuudesta. Luonnollinen narratologia viittaa ihmiselle luonnostaan tulevaan, olemuksellemme tyypilliseen kertomuksellisuuteen. Niin arkisen puheen kuin fiktiivisten tekstienkin näkeminen kertomuksina tulee meiltä luonnostaan. Luonnollisuuden käsite ei siis tässä yhteydessä viittaa niinkään tekstiin itseensä kuin tekstien kognitiivisiin tulkintatapoihin. Fludernikin mukaan kirjallisuuden lukija tulkitsee lukemaansa samanlaisia kognitiivisia työkaluja käyttäen, joita jokainen meistä soveltaa arkipäivän tilanteissa koettaessaan saada selvää muiden ihmisten tarkoitusperistä. (Fludernik 1996: 12.)

Fludernikin mukaan kirjallisuuden voima on nimenomaan siinä, että se noudattaa samaa logiikkaa kuin arkiset ajattelutapamme. Kertomusten katsotaan olevan kaikenkattavasti läsnä ihmiselämässä ja kulttuurissa, ja narratologian periaatteita voidaan soveltaa kaikenlaisiin teksteihin: tutkimuksen kohteeksi sopii yhtä hyvin fiktiivinen kuin dokumentaarinenkin teksti, niin romaani kuin sairauskertomuskin (Hatavara ym. 2010: 8). Tätä näkemystä on paitsi sovellettu paljon myös kritisoitu. Esimerkiksi suomalainen tutkija Pekka Tammi ei jaa Fludernikin ajatusta siitä, että luonnollisten kertomusten kognitiivista viitekehystä voitaisiin soveltaa kaikkiin kerrontatapauksiin. Tammi haluaa tehdä selvän eron kirjallisen kertomuksen ja tosielämän kerrontatilanteiden välille: ”kirjallisuus kykenee aina myös kyseenalaistamaan tai tekemään oudoiksi ne moninaiset

narratologiset yleistykset, joita kertomusteoreetikot ovat eri aikoina kehittäneet.” (Tammi 2010: 73–74.)

Juuri tästä kyseenalaistuksesta ja päälaelleen kääntämisestä koostuu Tammen mukaan kertovan fiktion omin alue. Luontaisista kerronnallistamisyrittämisistämme huolimatta ihmiselämä ei muodosta selkeää kertomusta. Näin ollen kuvatessaan ihmiselämää kirjallisuus ei käytä ainoastaan ihmismielen kerronnallisia määrittelyjä ja kategorioita, vaan usein – Tammen mukaan useimmiten – myös tietoisesti asettuu vastustamaan niitä kuvatakseen ihmiselämälle tyypillistä epäjärjestelmällisyyttä ja kaoottisuutta. (Tammi 2009: 158–160.)

Toinen suomalainen tutkija Maria Mäkelä esittää Fludernikin hengessä, että kognitiotieteen soveltaminen kirjallisuudentutkimukseen on ainoastaan luonnollista, sillä ”kognitiivisen kertomustieteen ja kaunokirjallisuuden keskiöstä löytyy [nimittäin] sama ilmiö: kokeva ja kokemustaan järjestävä – kerronnallistava – ihmismieli” (Mäkelä 2009: 111). Myös Mäkelä on kuitenkin huolissaan nykynarratologian ”liiallisesta kognitivismista” (Mäkelä 2009: 112-113; Mäkelä 2011: 290) ja esittää, ettei kokemusta ja kertomusta voi rinnastaa, eikä kertomuksia pidä nähdä pelkkinä todellisten mielten prototyyppinä tai esimerkkitapauksina (Mäkelä 2009.:135).

Mäkelä ja etenkin Tammi suhtautuvat siis kognitiiviseen kirjallisuudentutkimukseen varsin skeptisesti. Tutkijat pelkäävät, että jos kirjallisuuden kautta yritetään tulkita yleisiä ja jokapäiväisiä mentaalisia toimintojamme, tai päinvastoin, tullaan hukanneeksi se mikä kirjallisuudelle on kaikista ominaisinta. Kirjallisuudentutkimuksessa on kun on perinteisesti tutkittu juuri kirjallisuuden tavallisesta kielestä erottavia piirteitä: kirjallisuudellisuutta, kuten jo venäläiset formalistit asian muotoilivat.

Nähdäkseni Tammen ja Mäkelän osuvia huomioita voidaan kuitenkin käyttää myös kognitiivisen narratologian arvon puolesta argumentointiin. Ne osoittavat, että kirjallisuudentutkimuksella on antaa kognitiotieteelle jotain sellaista, mitä pelkästään kielen rakennetta tai arkipäivän puhetilanteita tutkimalla ei voida saavuttaa. Esimerkiksi juuri taipumuksemme kerronnallistaa kaoottista elämäämme tai ahdistuksemme kokemuksen ja kertomuksen välisen kuilun äärellä ovat asioita, jotka kertovat paljon mielemme ominaislaadusta ja joita kirjallisuus voi kuvata (ks. Palmer 2004: 100). Kenties juuri kirjallisuuden kautta niihin voi päästä käsiksi myös kognitiotieteellisestä tulokulmasta. Kirjallisuus on sekä mielemme tuotos että sen peili.

Tammen ja Mäkelän kritiikki on suunnattu kirjallisuuden ja muunlaisen kielenkäytön samastamista vastaan. Myös he ovat sitä mieltä, että kirjallisuus käsittelee loppujen lopuksi aina juuri inhimillistä kokemusta. Käsittelyn kohteena oleva ilmiö ei muutu, vaikka käsittelytapa voi vaihtua kuvailevasta kyseenalaistavaan tai jopa oudoksi tekemiseen. Kirjallisuuden voidaan ajatella kuvastavan omia näkemyksiämme omasta mielestämme.

Käsillä on siis kaksi osin vastakkaista näkemystä kirjallisuuden merkityksestä mielen toiminnan kuvaamisen kannalta. Toisen, Fluderikin esittämän kannan mukaan kirjallisten mielten voima ja viehätys on siinä, että ne noudattavat samaa logiikkaa kuin mielemme luonnostaankin noudattavat. Myöhemmin tutkielmassani käsittelen myös muita kertomuksen luonnollisuuden ajatukselle ainakin osin rakentuvia (ja siten fiktiiviset ja todelliset mielet monin paikoin rinnastavia) teorioita, joita ovat kehitelleet esimerkiksi Lisa Zunshine ja Alan Palmer.

Toisen, Tammen esittelemän näkemyksen mukaan kirjallisuuden voima päinvastoin piilee niissä kohdissa, joissa sen logiikka poikkeaa totutuista ajattelumalleista ja osoittaa ihmismielen perimmäisen kaoottisuuden ja tarinattomuuden. On kuitenkin huomattava, että inhimillinen kokemus on voimakkaana läsnä tässä kaaoksessakin. Meitä kiehtovat paitsi

tarinat inhimillisestä kokemuksesta, myös se häiritsevää tosiseikka, ettei kokemuksestamme useinkaan ole tarinaksi.

Mäkelän mukaan kirjallisuuden suhde kokemuksellisuuteen onkin siinä, että ”se paljastaa kokemuksen ja kertomisen välillä piilevän kuilun” (Mäkelä 2009: 135; Mäkelä 2011: 290). Mäkelän voidaan siis katsoa olevan Tammen kanssa samoilla linjoilla siinä mielessä, että kirjallisuuden merkitys ei olisi pelkässä inhimillisen elämän kerronnallistamisessa vaan ennen kaikkea siinä, miten kirjallisuus käsittelee inhimillisen elämän ja kerronnallistamisen logiikan välistä juopaa. Tämä näkyy kohdetekstissäni, jonka kertojahahmot joutuvat jatkuvasti kamppailemaan pitääkseen elämänsä koherenttina kertomuksena.

Tavallaan *Vanhan merimiehen tarina* on kertomus tämän kamppailun häviämisestä eli siitä, kuinka kertomuksellistamisessa vääjäämättä epäonnistutaan. Tulen tutkimukseni analyysiosassa esittämään, että kertomuksellistamisen epäonnistuminen johtuu suurelta osin siitä, etteivät kohdetekstini henkilöahmot ole tietoisia kaikista kertomukseensa vaikuttavista tekijöistä. Toisin sanoen kun kuvataan Mäkelän sanoin kertomisen ja kokemuksen välistä kuilua, kuvataan samalla niitä tietoisuudelta piiloutuvia mielen osia, jotka synnyttävät tämän kuilun.

Olen Tammen ja Mäkelän kanssa samoilla linjoilla siitä, että kirjallisuus kertomisen muotona poikkeaa olennaisesti muista kielenkäyttötavoista. Tämä ei mielestäni kuitenkaan tarkoita sitä, etteikö fiktiivisten mielten voisi ajatella kertovan jotain todellisten mielten toiminnasta. Päinvastoin vaikuttaa siltä, että kognitiotieteen ja kirjallisuustieteen työkalujen rinnakkainen soveltaminen on hedelmällistä juuri siitä syystä, että kirjallisuuden tapa kuvata mieliä on ainutlaatuinen ja muista kuvaamisen tavoista poikkeava.

On kuitenkin tärkeää ottaa huomioon, että kirjallisia mieliä ohjaavat periaatteet ovat hyvin erilaisia kuin todellisia mieliä ohjaavat. Kuten Maria Mäkelä asian hyvin osuvasti ilmaisee: ”Kaunokirjallinen tajunnankuvaus poikkeaa kaikessa materiaalisuudessaan, intentionaalisuudessaan ja rakenteellisessa määräytyneisyydessään todellisista ihmismielistä ja niiden toiminnasta, ja juuri siksi sillä on erityinen kyky tematisoida mielen, kielen ja kertomusmuodon suhteita. Siten kognitiotieteelliset mallit eivät yksin selitä kirjallisten tajunnankuvausten toimintaperiaatteita tai niiden tulkintaa.” (Mäkelä 2011: 13.)

Uskon kuitenkin, että kognitiotieteestä on paljon hyötyä fiktiivisten mielten tiedostamattoman tutkimuksessa. Tämän pyrinkin osoittamaan tutkielmassani, kun käyn läpi erilaisia mielen tiedostamattoman toimintaa koskevia tieteellisiä käsityksiä ja sovellan niitä *Vanhan merimiehen tarinan* tulkintaan. Tulemme kuitenkin huomaamaan myös, että romaani asettuu usein tietoisestikin sekä kirjallisuuden konventioita että mieleemme toimintaa koskevia oletuksia vastaan. Se kysyy enemmän kuin vastaa, kuten (sana)taide usein tekee. Luonnononkin kertomus voi kuitenkin tavoittaa jotain olennaista ihmismielen toiminnasta.

1.3 Tutkimuskohteena fiktiivisten mielten tiedostamaton

Kirjallisuustieteellisissä tutkimuksissa fiktiivisiä mieliä on perinteisesti lähestytty siitä lähtökohdasta, että fiktiivisten mielten kirjalliset esitystavat koostuisivat henkilöhahmojen mielten yksityisimpien ja salatuimpien osa-alueiden kuvauksesta, kuten sisäisestä puheesta. Tämä oletus perustuu varsin yksipuoliseen käsitykseen mielen ja tietoisuuden luonteesta. Ajattelu on paljon muutakin kuin sisäistä puhetta: kaikki ajatuksemme eivät ole kielellistettävissä, ja suuri osa ajattelustamme tapahtuu kokonaan tietoisuutemme ulkopuolella. Monet narratologit ovatkin kritisoineet kollegoidensa taipumuksia samastaa

sisäisen puheen esittäminen ja fiktiivisten mielten kuvaus keskenään (esim. Cohn 1978, Palmer 2004).

Mieltä ei enää pidetä pelkästään kielellisenä ilmiönä, ja tämä näkyy niin kirjallisuudessa kuin kirjallisuudentutkimuksessakin. Mäkelän mukaan kirjallisuuden kaanonissa on nähtävissä ”siirtymä tajunnanliikkeiden verbalisoinnista kokemuksen kerronnallistamiseen” (Mäkelä 2011: 291). Tämä näkyy Mäkelän mukaan myös kirjallisuustieteessä paradigmanmuutoksena (ibid.). Erityisesti Alan Palmer on peräänkuuluttanut kokonaisvaltaisempaa lähestymistapaa, jossa fiktiivisten mielten toimintaa tarkasteltaisiin laajemmin kuin vain kielellistettyjen ajatusten kautta. Hän valaa perusteet tällaiselle uudentyyppiselle lähestymistavalle teoksissaan *Fictional Minds* (2004) sekä *Social Minds in the Novel* (2010).

Tavoitteeni on soveltaa Palmerin kokonaisvaltaista lähestymistapaa fiktiivisten mielten tiedostamattomien osien tutkimuksessa. Tutkimus on poikkitieteellinen siinä mielessä, että viitekehyksenäni on kognitiivisen narratologian lisäksi todellisista mielistä tuotettu tieteellinen tieto. Tavoitteenani on lisätä ymmärrystä sekä fiktiivisistä mielistä että todellisista mielistä. Kuten todettu, voi kognitiivinen kirjallisuudentutkimus tarjota aiheita ja näkökulmia kognitiotieteelle. Oman tutkielmani tapauksessa kokeellinen kohdetekstini *Vanhan merimiehen tarina* tarjoaa lähinnä kyseenalaistuksia.

Ei ole helppoa hahmottaa, kuinka kielelliseen ilmaisuun perustuvissa teoksissa voidaan kuvata jotain sellaista, joka ei ole kielellistä eikä välttämättä edes kielellistettävissä. Juuri tämä kysymys on pro graduni tutkimuskohde. Tutkimukseni käsittelee sitä, miten tietoisuutta ja tiedostamatonta kuvataan kirjallisuudessa ja erityisesti kohdetekstissäni *Vanhan merimiehen tarinassa*.

Voidakseni käsitellä tiedostamattoman arvoitusta minun on esitettävä näkemys siitä, mikä tarkkaan ottaen erottaa tietoisuuden tiedostamattomasta, ja miten tietoisuus ja tiedostamaton suhteutuvat mielen ja ajattelun käsitteisiin. Niinpä tutkimukseni ensimmäisissä luvuissa ratkon ensimmäistä tutkimuskysymystäni: mitä eroa on mielellä, tietoisuudella ja ajattelulla, ja miten käsitteelliset eroavaisuudet näkyvät kohdetekstissäni? Osa tutkimustehtävääni on muodostaa mielenfilosofian, psykologian ja neurotieteen tutkimukseen perustuen yhteenveto siitä, mitä tietoisuudella nykytieteen valossa tarkoitetaan ja miten sitä on filosofian ja empiiristen tieteiden piirissä tutkittu. Tutkimustietoa havainnollistaa ja osin kyseenalaistaa kohdetekstini analyysi, joka kulkee teoreettisen tiedon esittelyn rinnalla tutkielmani luvussa kaksi.

Kolmannessa luvussa analysoin sitä, millä lailla mielen ja erityisesti ei-tietoisien mielen toimintaa kuvataan kohdetekstissäni. Tutkin yksittäisten henkilöahmojen narratiiveja, mutta myös sitä kokonaisyksikköä, jonka kolme ensimmäisen persoonan kertojahahmo yhdessä muodostavat. Tutkimalla sitä, kuinka tiedostamaton näkyy henkilöahmojen julkisessa ja sosiaalisessa toiminnassa, pääsen käsiksi kysymyksiin mielen olemuksesta ja rajoista. Lopulta on kysyttävä, missä määrin mieli on yksityinen ja salattu. Onko mieli sittenkin ennen kaikkea sosiaalinen ilmiö? Kumpi kertoo meistä enemmän, sisäinen puheemme ja tajunnanvirtamme vai ulkoiset käyttäytymismallimme? Kumpi ilmentää enemmän mieleemme ei-tietoisia prosesseja?

Tutkimukseni ydin on mielen ja erityisesti sen ei-tietoisien toiminnan kirjallisten esitysten tarkastelussa. Käsitelen tietoisuuden ja tiedostamattoman kuvausta kohdetekstissäni kognitiivisen narratologian tarjoamien työvälineiden avulla – kuitenkin kyseenalaistaen ja suodattaen kaiken luvussa kolme muodostamani tietoisuuskäsityksen läpi. Huomattava osa analyysistäni käsittelee henkilöahmojen välistä vuorovaikutusta sekä sitä, mitä henkilöahmojen mielten toiminnoista välittyy muille henkilöahmoille. Tämä on seurausta Palmerin viitoittamasta kokonaisvaltaisesta lähestymistavasta fiktiivisiin

mieliin: myös tekojen ja muiden ulkoisten toimintojen kuvaus on osa mielen toiminnan kuvausta, sillä kaikki henkilöhahmon toiminta on seurausta tämän mielen prosesseista.

Yksi tärkeimmistä väittämistäni on, että kohdetekstini henkilöhahmojen ei-tietoisen mielen toimintaa kuvataan usein luotettavimmin henkilöhahmojen sosiaalisen ja julkisen toiminnan kautta. Tämä näkyy hyvin kohdetekstissäni, jossa hahmojen omaan sisäiseen puheeseen ei ole luottaminen hahmojen oman näkökulman rajoittuneisuuden vuoksi. Tämän näkökulman rajallisuuden voi ainakin jossain määrin laajentaa koskemaan fiktiivisten mielten kuvausta yleisesti ottaen.

Muut ihmiset ja yleisestikin ulkoiset olosuhteet vaikuttavat ajattelumme, ja ajattelumme vaikuttaa ulkomaailmaan. Voidaan ajatella, että ajattelu ei tapahdu pelkästään päämme sisällä, vaan koko kehomme ja sitä ympäröivä todellisuus osallistuu siihen. Alan Palmer kuvaa tätä ilmiötä ilmaisulla ”mieli ihon ulkopuolella” (*mind beyond the skin*, Palmer 2004: 157–170). Osa tutkimustehtävääni on selvittää, miten Palmerin kokonaisvaltainen tietoisuuskäsitys suhteutuu kohdetekstiini, ja mitä se tarkoittaa mielen tiedostamattomien toimintojen kannalta.

1.4 *Vanhan merimiehen tarina* tietoisuuden ja tiedostamattoman kuvauksena

Tässä alaluvussa esittelen kohdetekstini *Vanhan merimiehen tarinan*. Kohdetekstin esittely on tärkeää tutkimukseni kannalta, sillä analyysini perustuu tekstistä tekemääni tulkintakehykseen, joka vaatii tuekseen perusteluja. Näinkin monimutkainen romaani on mahdollista tulkita monella tavalla, mutta nähdäkseni perusteet omille lähtökohdilleni ovat vankat: näen suuren osan romaanin sisällöstä sen henkilöhahmojen mielten ei-tietoisten toimintojen kuvauksena.

Vanhan merimiehen tarina on haastava kertomus ihmismielen toiminnasta ja toimimattomuudesta. Siinä on kolme vuorottelevaa ensimmäisen persoonan kertojahahmoa: vaikeavammainen teinityttö Annika sekä tämän omaishoitajina toimivat vanhemmat Aarno ja Niina. Annika on ollut syntymästään asti halvaantunut, eikä hän kykene liikuttamaan kehoaan oma-aloitteisesti. Suuren osan elämästään Annika on elänyt täysin passiivisena, liikuteltavana kehona.

Joitakin vuosia ennen romaanin tapahtuma-aikaa perhe on toimintaterapeuttiensa kautta tutustunut fasilitaatioon. Fasilitaatio on kiistelty avustetun kommunikaation menetelmä, jossa avustaja ohjaa fasilitoitavan kättä kommunikaattorin näppäimistöllä. Näin syntyvän tekstin oletetaan olevan avustettuna olevan henkilön tuottamaa. Aarno ja Niina kokevat nyt saaneensa yhteyden tyttärensä. Ennen fasilitaation aloittamista perheellä oli rankkaa, ja “varsinkin Niina kävi noihin aikoihin lähellä romahduspistettä” (VMT: 13).

Nyt kaikki tuntuu olevan hyvin: Annika kirjoittaa Niinan avustamana runoja, joiden julkaisusta neuvotellaan kustantajan kanssa. Perhe suunnittelee asennuttavansa Annikalle neuroproteesin, jonka avulla tämä pystyisi käyttämään kommunikaattoria itsenäisesti. Perhe-elämää varjostaa kuitenkin ulkopuolisten epäilyt fasilitaation toimivuudesta. Runojen julkaisusta kieltäydytään tekijänoikeuskysymyksiin vedoten, sillä kustantaja ei usko Annikaa runojen todelliseksi tekijäksi. Muutkin tahot esittävät epäilyksiä fasilitaation suhteen, mikä aiheuttaa konflikteja perheen sisällä ja alkaa nakertaa myös Niinan uskoa tyttärensä itsenäiseen vuorovaikutukseen.

Epäilyksiin on aihettakin, sillä fasilitaation toimivuutta ei ole voitu tieteellisissä testeissä osoittaa. Päinvastoin nykyisin uskotaan fasilitaation perustuvan siihen, että avustaja itse liikuttaa avustettavan kättä tiedostamatta sitä itse. Fasilitaation ei uskota toimivan ainakaan tapauksissa, joissa avustettava ei kykene millään lailla kommunikoimaan itsenäisesti

(kuten Annikan tapauksessa), ja toisaalta ajatellaan, että jos avustettavalla on vaikka vain yksi tahdonalainen lihas, sen varaan voidaan rakentaa ilman avustajan apua toimiva kommunikaatiojärjestelmä. (Saloviita 2005; Agran 2014.)

Jo lähtöasetelma on siis varsin mielenkiintoinen: emme voi tietää, kommunikoiko Annika itse, vai ovatko Annikan fasilitoinnin kautta esittämät puheenvuorot Niinan ja Aarnon tiedostamattaan tuottamia. Tilanne mutkistuu entisestään kun paljastuu, että myös Annikan ensimmäisessä persoonassa esittämät romaanin kerrontaan kuuluvat puheenvuorot saattavat olla jonkun muun kuin Annikan itsensä tuottamia. Käy nimittäin ilmi, että preesens-muodosta huolimatta tekstin kerrontatilanteen taso ei ole sama kuin sen tapahtumien taso. Kerronta on päähenkilöiden jälkikäteen – tosin “tyyliseikkojen takia” (VMT: 37) preesens-muodossa – ylös kirjaamaa. Annikan tapauksessa kirjaamisen menetelmä on tietenkin ollut kyseenalainen fasilitaatio. Yksi päähenkilöistä on vieläpä muokannut muiden kerrontaa: “Jonkin verran kirjoitustyyliimme muistuttavat toisiaan, koska äiti on muokannut isän ja minun tekstejä jälkikäteen” (VMT, 37).

Lukijaa hämmennetään tässä oikein kunnolla: mistä voimme tietää, onko tällä kertomuksella kolme, kaksi vai yksi kertojaa? Ainakaan henkilöhahmojen omaan todistukseen ei tunnu olevan luottaminen, sillä hahmojen kertomukset ovat osin ristiriidassa keskenään. Hahmot eivät muutenkaan ole kovin luotettavia: Annika saattaa olla tietoista mieltä vailla oleva vihannes, Niina kenties manipuloi jälkikäteen muiden kertomuksia, ja Aarno vaipuu tarinan loppupuolella psykoosiin kadottaen kokonaan yhteyden omaan persoonaansa.

Lukijan tehtäväksi jää koostaa oma näkemyksensä tapahtumien kulusta, mutta millä perusteella? Itse narratiivi on hyvin tietoinen omasta problematiikastaan, jota se pohtii Niinan kautta:

Voisin kertoa iltasadun liikunta- ja puhekyvyttömästä työstä, joka ihmeen kaupalla löytää fasilitaatiomenetelmän ja murtautuu ulos mykkyyden vankilasta. Tai voisin kertoa iltasadun kahdesta äärimmilleen ylirasittuneesta omaishoitajasta, jotka mielenterveytensä rippeitä varjellakseen alkavat uskoa vaikeavammaisen hoidokkinsa ajattelevan ja kommunikoivan. Kumpi tarina on koskettavampi? Kumpi rauhoittaa, antaa eväitä elämää varten tai opettaa oikeaa asennetta? Kumpi toimisi paremmin elokuvana?
(VMT: 156.)

Tässä kohdassa ilmenee yksi kohdeteoksen keskeisimmistä teemoista: päähenkilöiden (ja samalla kertojien) halu muodostaa kokemastaan eheä kertomus, ja toisaalta ainainen epätietoisuus niistä asiantiloista, joita vaadittaisiin eheän kertomuksen muodostamiseen. Lisäksi kertojalla itsellään on odotuksia kertomuksen suhteen: todenmukaisuus ei riitä, vaan tarinan pitäisi olla esimerkiksi opettavainen ja koskettava. *Vanhan merimiehen tarinan* juoni syntyy sen päähenkilöiden tietoisesta kerronnallisesta halusta (Mäkelä 2011: 14, 36) ja heidän tiedostamattomien sisäisten motiivien välisestä vuoropuhelusta.

Niinan iltasatu jää siis kertomatta, ja sen sijaan kerrotaan tarina tarinankerronnan mahdottomuudesta. Varmaa on vain se, että iltasadulla ei ole onnellista loppua. Annikalle asennettu neuroproteesi ei toimi, ja perhe menettää toivonsa sen suhteen, että tyttö voisi koskaan kommunikoida itsenäisesti. Perheen yhtenäisyys alkaa rakoilla, kun Annika Aarnon toimiessa fasilitoijana ottaa puheeksi insuliinisurmat ja avustetun itsemurhan, minkä Aarno tulkitsee armonanomukseksi. Niinan toimiessa fasilitoijana tyttö kuitenkin syyttää isäänsä siitä, että tämä on humalassa liikutellut hänen kättään väkisin ja käyttäytynyt muutenkin ahdistavasti. Tilanne käy kestävämmäksi, mihin vanhemmat reagoivat kumpikin omalla tavallaan. Niina menettää uskonsa fasilitaatioon, ja Aarno sairastuu masennukseen. Hän alkaa käyttää alkoholia ja lääkkeitä sekaisin ja vaipuu sen seurauksena psykoosiin, jossa hänen oma persoonansa sekoittuu Annikan persoonaan. Lopulta Aarno tainnuttaa vaimonsa nukutuslääkkeellä ja sen jälkeen surmaa tyttärensä keittiöveitsellä.

Lukijan omalle vastuulle jää muodostaa tapahtumista oma tulkintansa. Ensinnäkin lukijan on päätettävä suhtautumisensa fasilitaatioon: toimiiko se todella, vai ovatko omaishoitajat itse tietämättään kommunikaattorin todellisia käyttäjiä? Vaikka pättäisimme olla kyseenalaistamatta fasilitaatiota, jää ilmaan silti monia avoimia kysymyksiä. Miksi Annika lähettää ristiriitaisia viestejä? Ehkä hän ei yksinkertaisesti halua kirjoittaa runoja isänsä seurassa tai puhua armomurhasta äidilleen. Vai liikuttaako isä todella humalapäissään hänen kättään väkisin? Kenties sekä isä että äiti romaanin loppupuolella syyllistyvät tyttärensä suulla puhumiseen, vaikka fasilitaatio normaalitilanteessa toimiikin.

Itse luen romaania siitä näkökulmasta, että fasilitaatio ei toimi lainkaan, ja kaikki kommunikaattorin kautta esitetyt puheenvuorot ovat Aarnon ja Niinan tiedostamattaan tuottamia. Tämä valitsemani luentatapa avaa mielenkiintoisia näkymiä ihmismielen tiedostamattoman toimintaan ja osin myös kyseenalaistaa niitä oletuksia, joita kognitiivisen narratologian piirissä on tehty fiktiivisten mielten tiedostamattomasta. Kyseessä on toki vain yksi lukuisista mahdollisista tulkintatavoista. Nähdäkseni teksti tarjoaa kuitenkin tälle tulkinnalle hyvät perustelut, joita seuraavaksi esittelen tarkemmin.

Kuten todettu, fasilitaatio on todellisuudessa hyvin kiistanalainen ja varsinkin Annikan kaltaisissa tapauksissa toimimattomaksi todennettu menetelmä. Tuntuu epäuskottavalta, että koko elämänsä vihanneksena maannut tyttö voisi yhtäkkiä tuottaa sellaista tekstiä kuin Annika ja vieläpä kirjoittaa runoja, jotka kustantajankin mielestä ovat “valmista kamaa” ja huokuvat “uutta ja epätavallista ja varhaiskypsää ääntä” (VMT: 32). Annika kirjoittaa runoja ainoastaan äitinsä fasilitoimana, joten runojen todennäköinen tekijä on Niina, kuten kustantajakin arvelee.

Annikan hahmo on siis jo lähtökohdiltaan epäuskottava. Tämän lisäksi perustan näkemykseni niihin runsaisiin tekstuaalisiin viitteisiin, jotka antavat ymmärtää, että se

minkä Aarno ja Niina tulkitsevat Annikan itsenäisen mielen ilmauksiksi on todellisuudessa heidän oman mielensä tuotosta. Näitä viitteitä löytyy narratiivista niin kielen, rakenteen kuin sisällönkin tasoilta.

Viitteitä tarjoillaan heti romaanin alusta alkaen, ja niistä ensimmäinen on omaishoitajien sisäisesti ristiriitainen tapa tulkita Annikaa. Toisaalta he tulkitsevat Annikan nytkähdyksiä ja äännähdyksiä tietoisiksi teoiksi ja mielenilmauksiksi: “Annikan ulvahdus merkitsee, että hän tahtoo kirjoittaa” (VMT: 8), “Annika kiljahtaa hölmistyneen kuulaisen tervehdyksen” (VMT: 12). Toisaalta he ovat samanaikaisesti tietoisia siitä, ettei Annika todellisuudessa hallitse omaa kehoaan: “Kiljahdukset ovat äänihuulten, kurkunpään ja keuhkojen tahdotonta kouristelua, jolle hän ei mahda mitään” (VMT: 13).

Aarno ja Niina eivät tunnu lainkaan huomaavan oman ajattelunsa ristiriitaisuutta, vaan tilanteesta riippuen he pitävät Annikan toimintoja joko tarkoituksellisina tai tahattomina kehon liikkeinä. Tytön kyky hallita omaa kehoaan vaihtelee myös niissä jaksoissa, joissa Annika itse on kertojana. Toisaalta hän tuntuu pystyvän viestimään jopa kohtalaisen yksityiskohtaisesti: “Nälkää ja wc:ssä käynnin tarvetta pystyn myös viestittämään hoitajilleni äänneillä, ilmeillä ja eleillä” (VMT: 29). Kehonhallinta ei kuitenkaan aina onnistu samassa määrin, vaan se riippuu tilanteesta: “”Hermosto on tällä kertaa päättänyt, että katsekontaktin ottaminen ja kättely eivät käy laatuun. Häpeä saa minut huudahtamaan vihlovasti.” (VMT: 31.) Annikan valta omaan kehoonsa tuntuu siis olevan varsin satunnaista. Herää kysymys, mistä Aarno ja Niina voivat erottaa tahdottomat ulvahdukset tahdonalaisista tai hermoston tekemät päätökset Annikan oman mielen ilmauksista.

Annikan kertomiksi otsikoidut jaksot ovat itsessäänkin epäilyksiä herättäviä. Kieli ei kuulosta tyypilliseltä 16-vuotiaan tytön puheelta: se on sävyltään jopa häiritsevän asiallista, ja tyttö tuntuu pohtivan paljon teinityttöjä harvemmin kiinnostavia asioita, kuten sananjohto-oppia, joka sen sijaan voisi kiinnostaa hänen suomen kieltä opiskellutta äitiään.

Annikan kertomat jaksot koostuvat huomattavan suurelta osin hänen vanhempiensa välisestä dialogista, jonka lomasta ensimmäisen persoonan kertojahahmo ei erotu lainkaan. Kerronnan perusteella on vaikeaa koostaa koherenttia ja samaistuttavaa 16-vuotiaan tytön mieltä.

Tärkeitä vihjeitä ovat myös muutokset, joita Annikan hahmossa tapahtuu lukujen välillä. Romaanin loppupuolella hahmon häilyvyys alkaa olla todella huomiota herättävää. Luvussa 12 Annika pitää isänsä käytöstä ahdistavana ja pohtii jopa, “onko tällaista miestä syytä pelätä” (VMT: 136). Hän myös vakuuttaa äidilleen, ettei hänellä ole ollut itsetuhoisia ajatuksia ja että isä humalansa takia kontrolloi väkisin kommunikaattoria, kun eutanasia otettiin puheeksi. Luvussa 15 Annika kuitenkin kertoo, että päinvastoin äiti on “tiedostamattoman itsesuggestion” kautta tuottanut isää mustamaalavia kirjoituksia. Hän ei enää pelkää isäänsä, vaan ymmärtää tätä ja kokee suurta yhteenkuuluvuutta tämän kanssa:

Aina emme edes tarvitse fasilitoitua keskustelua, välillämme elää sanaton yhteisymmärrys. Kai sitä voi kutsua eräänlaiseksi telepatiaksi. Usein isä on ymmärtänyt ajatukseni ja toiveeni vaistomaisesti jo ennen kuin ehdin edes tajuta ajattelevani tai toivovani jotain. Tällaisina synkkinä aikoina telepatiayhteytemme tuntuu lakkaamatta vahvistuvan.
(VMT: 160–161.)

Telepatia yhteys käy entistä epäilyttävämmäksi, kun se alkaa ulottua myös asioihin, joista Annikalla ei voi olla tietoa. Annika esimerkiksi kuvailee yksityiskohtaisesti Aarnon ja Niinan välistä tilannetta, joka tapahtuu vanhempien ollessa keittiössä ja Annikan olohuoneessa. Annika kuvailee Aarnon tunteita ja ajatuksia ikään kuin voisi todellakin päästä tämän pään sisään. Hänellä on pääsy jopa isänsä kaukaisiin, henkilökohtaisiin muistoihin: “Isästä tuntuu kuin kaikki ei olisi kohdallaan. Pitkän parisuhteen alkuajoilta hänen mieleensä muistuu muutamia kummallisuuksia, joille ei ikinä löytynyt selitystä.” (VMT: 165.)

Annikan hahmo ei siis ole itsenäinen ja koherentti fiktiivinen mieli, vaan se sulautuu muihin hahmoihin, etenkin Aarnoon. Pidän perusteltuna olettaa, ettei Annikan mieltä kuvata teoksessa lainkaan, vaan Annika on väline, jonka avulla Niina ja Aarno suojelevat omaa mieltään romahdukselta – joka tosin ei loppujen lopuksi ole estettävissä.

Annikan mielen arvoitukseen liittyy vielä yksi tärkeä vihje, joka kytkeytyy suoraan romaanin rakenteeseen. Kaikki luvut on merkitty romaanin hahmojen nimillä sen mukaan, kuka luvussa on kertojana. Luvun 17 päätteeksi Aarno lyö Annikaa keittiöveitsellä “ensin vatsaan ja sitten kurkkuun ja viiltää kurkun auki” (VMT: 176). On erittäin epätodennäköistä, että Annika olisi säilynyt tästä hengissä, varsinkin kun tiedämme, että Aarnon tavoitteena oli armomurha. Tästä huolimatta seuraava ja viimeinen luku on Annikan kertoma. Tapahtumavuotta siihen ei ole merkitty, vaikka kaikissa muissa romaanin osissa se on tiedossa.

Mielestäni viimeistään romaanin viimeinen luku osoittaa, että Annika ei ole romaanissa itsenäinen hahmo. Ainakaan hän ei ole sidoksissa liikuntakyvyttömään ruumiiseensa, sillä hänen elämänsä jatkuu entistä ehompana sen jälkeen, kun hänen kurkkunsa on viilletty auki. Annikan mieli ja Annikan runous eivät ole hänen omiaan, vaan osa hänen vanhempiensa mieliä. Annikan viimeinen kohtaaminen ei tapahdu missään ajassa, vaan ilmeisesti psykoottisen Aarnon mielessä.

Tämä lienee tekstin yritys kyseenalaistaa lukijan sille asettamia odotuksia. Luku on arvoituksellinen, sillä siinä Annikan hahmo on jälleen muuttunut: hän on edelleen vammaisen, mutta kykenee liikkumaan itsenäisesti (samanlaisen tilanteen Aarno kuvitteli vaipuessaan psykoosiin, mikä vahvistaa sitä oletusta, että viimeisen luvun kertoja on todellisuudessa Aarno). Annika on julkaisemassa kirjan, mutta lukijalle ei täysin selviä, onko kyseessä juuri lukemamme tarina vai runokokoelma “Skorpionisinetti”, jonka julkaisusta kustantaja kieltäytyi. Annika-Aarno kertoo, että hän haluaisi kuvata omaa ja

perheensä elämää “realistisesti, mutta se on mahdotonta koska realismille ei ole olemassa kieltä” (VMT: 187). *Vanhan merimiehen tarina* siis ottaa kantaan alaluvussa 1.2 esittelemääni kysymykseen kertomuksen luonnollisuudesta. Kertojahahmot ovat yksi kerrallaan (tai yhtenä kokonaisuutena) pudonneet Maria Mäkelän esittelemään kertomisen ja kokemisen väliseen kuiluun.

Analyysini kohdetekstistäni perustuu siis siihen lähtöoletukseen, että romaanissa ei kuvata Annikan mieltä lainkaan. Kun tulkitsen Aarnon ja Niinan mieliä, oletan, että niitä kuvataan osittain Annikan hahmon kautta. Näin teksti onnistuu tekemään asioita, joiden äkkiseltään olettaisi olevan mahdottomia: mielen ei-tietoiset prosessit saavat tekstissä kielellisen muodon ja jalostuvat intentionaalisiksi teoiksi. Teksti myös venyttää mielen rajoja hahmojen ajattelun sulautuessa toisiinsa Annikan hahmossa. Niina ja Aarno eivät ajattele pelkästään omilla aivoillaan, vaan he ajattelevat Annikalla.

On tietenkin huomattava, että vaikka Annika ei pystyisikään kommunikoimaan, se ei vielä tarkoita, etteikö hänellä voisi olla tietoista mieltä. Silti ilman kykyä välittää mielensä sisältöä kehonsa kautta Annika on ulkomaailmalle yhtä kuin mieltä vailla oleva ruumis. En siis ota tulkinnassani kantaa siihen, onko Annikalla tietoisuutta vai ei, mutta tulkintani mukaan ainoat fiktiiviset mielet, joiden toimintaa *Vanhan merimiehen tarinassa* kuvataan, ovat Aarno ja Niina. Annikan mieli ruumiinsa vankina jää meille arvoitukseksi.

Vanhan merimiehen tarinassa kertojahahmot muodostavat yksikön, joka on enemmän kuin osiensa summa: yhdessä henkilöahmot tuottavat ajatuksia, joita ei voi yksiselitteisesti henkilöidä tietyn hahmon ajattelemiksi, tai joita henkilöt eivät ainakaan itse tiedä ajattelevansa. Kohdetekstini erikoinen lähtöasetelma ja kokeelliset ratkaisut mahdollistavat sen, että teksti tekee näkyväksi jotain sellaista, joka tosielämässä ei ilmene tai ainakaan ole kuvailtavissa – mutta joka silti saattaa hienovaraisemmissa muodoissa olla läsnä.

Romaani tekee omaperäisellä tavalla näkyväksi jotain sellaista, mikä normaalitilanteessa tapahtuu havainnoinnin ja kielellisen kuvauksen ulottumattomissa. Tästä syystä se on erinomainen laboratorio kognitiivisen narratologian ja erityisesti fiktiivisiä mieliä käsittelevien teorioiden koetteluun. Tarkoitukseni onkin keskittyä teoksessa niihin tekstuaalisiin keinoihin, joilla se rakentaa kuvaa henkilöhahmojen mielten prosesseista ja toimintaperiaatteista. Tarkkaan ottaen keskityn niihin tekstuaalisiin keinoihin, jotka liikkuvat henkilöhahmojen välittömän tietoisuuden ulkopuolella tai rajalla esimerkiksi hahmojen toiminnan ja hahmojen välisen vuorovaikutuksen kautta.

Me emme voi itse luotettavasti saada tietoa saati kertoa muille tiedostamattomasta mielestämme, mutta kirjallisuus voi tehdä näkyväksi ainakin joitakin käsityksiä siitä, miten tiedostamaton toimii. Näenkin *Vanhan merimiehen tarinan* eräänlaisena kokeiluna: juonellisilla lähtökohdillaan, tekstuaalisilla rakenteillaan ja kerronnallisilla ratkaisuilleen se yrittää kertoa – mutta kuitenkin ennen kaikkea kysyä – jotakin ihmismielestä ja sen tiedostamattomista osista. Suodattamalla ihmismieltä (niin reaalista kuin fiktiivistäkin) koskevaa teoriatietoa tekstin esittämien kysymysten läpi pyrin muodostamaan kuvaa joistakin ihmismielen ei-tietoisista toimintatavoista ja näin vastaamaan tutkimuskysymyksiini.

Romaani kokonaisuudessaan on koeasetelma, joka kysyy kysymyksiä mielen rajoista. Onko mieli oma ja yksityinen, vai toimiiko se varsinaisesti vasta yhteydessä toisiin? Jos mieli ei pysty ilmaisemaan itseään muille, onko sitä edes olemassa? Teksti herättää epämurheen tunteen siitä, ettei meillä kenties voi koskaan olla pääsyä joidenkin muiden olentojen mieleen. Eikä ehkä omaammekaan. Vaikka *Vanhan merimiehen tarinan* asetelma on eriskummallinen ja mielikuvituksellinen, voidaan tarinan esittämät kysymykset kuitenkin yleistää koskemaan meidän kaikkien mieliä. Kuinka paljon toisten mielistä ja omista mielistämme jää lopulta katveeseen?

2 MIELI, TIETOISUUS JA AJATTELU *VANHAN MERIMIEHEN* *TARINASSA*

Tietoisuus on olemassaolomme ytimessä hämmöttävä arvoitus, jota on pohdittu yhtä kauan kuin pohdintaa on ilmennyt, tosin vaihtelevista näkökulmista. Olemme vakuuttuneita siitä, että itse olemme tietoisia olentoja, ja palamme halusta tietää, mitä tietoisena oleminen merkitsee. Mitä tietoisuus on, miten ja miksi se on syntynyt, ja kenellä muulla kuin meillä itsellämme sitä esiintyy? Oma tietoisuutemme on meille niin suuri kysymys, että sitä on pidetty kaikkien tieteiden pohjalla hämmöttävänä viimeisenä suurena arvoituksena (Dietrich 2007: 1). Vuosituhansien saatossa arvoitukseen on pyritty pääsemään käsiksi niin filosofian, tieteen kuin taiteenkin keinoin.

Tässä luvussa paneudun mielen, tietoisuuden ja ajattelun käsitteisiin. Esittelen lyhyesti, kuinka tietoisuuden ongelmaa on tieteen ja filosofian piirissä perinteisesti lähestytty, ja mitä tuore tutkimustieto sanoo aiheesta. Mitä tulee taiteeseen, sitä edustaa tässä yhteydessä kohdetekstini *Vanhan merimiehen tarina*. Pyrin osoittamaan, kognitiotieteiden tuottamasta tutkimustiedosta on hyötyä kohdetekstini tulkinnassa siitä huolimatta, että kyseessä on kokeellinen ja siten yleistyneitä käsityksiä kyseenalaistava teos. Kohdetekstini myös monin tavoin kommentoi tieteen käsityksiä ihmismielestä ja tiedostamattoman toiminnasta.

2.1 Mielen, tietoisuuden ja ajattelun käsitteet

Oxfordin sanakirja (Oxford English Dictionary) määrittelee mielen seuraavasti:

Mind

The element of a person that enables them to be aware of the world and their experiences, to think, and to feel; the faculty of consciousness and thought. (Oxford Dictionaries: English)

Sanakirjamääritelmässä on mainittu monimutkaisia kognitiivisia ilmiöitä kuten ajatukset ja tunteet, mutta myös yksinkertaisempia toimintoja kuten ympäröivän maailman havainnointi. Tämän määritelmän mukaan mieli on yläkäsite ja mahdollistaja kaikille mentaalisille toiminnoillemme.

Mieli ei ole sama asia kuin tietoisuus, vaikka käsitteitä saatetaankin käyttää toistensa synonyymeina (Dietrich 2007: 6; Lehtonen 2011: 18). Tietoisuutta tutkinut neurologi Antonio Damasio toteaa tietoisuuden ja mielen suhteesta seuraavaa: “Mieli on tietoisuutta laajempi asia ja mieli voi olla olemassa ilman tietoisuutta, kuten havaitaan potilaista, joilla on toinen, mutta ei toista” (Damasio 2000: 35). Tätä määritelmää seuraa väistämättä jatkokysymys: mitä tietoisuus sitten on?

Yhdysvaltalainen tietoisuuden kysymyksiin paneutunut filosofi John Searle pitää tietoisuuden määrittelyä varsin yksinkertaisena tehtävänä – ainakin siinä tapauksessa, että emme pyri tieteellisen tarkkaan määritelmään. Searlen mukaan tietoisuus koostuu yksinkertaisesti tunnetiloista ja hereillä olemisen kokemuksesta. Aivomme ovat tietoisessa tilassa aina kun olemme hereillä, ja myös unennäkö on eräänlainen tietoisuuden tila. Searlen määritelmän mukaan tietoisuus on siis aivojen tila, joka ilmenee meille tietoisuuden tunteena. (Searle 2013: 4:15–4:52.)

Useat filosofit ja tieteilijät samastavat tietoisuuden Searlen tavoin kokemiseen tai yleisemmin hereillä oloon. Tietoisuus saatetaan sekoittaa myös tajuntaan. Kun puhutaan tajunnan virrasta, tarkoitetaan mielen sisältöä sellaisena kuin se virtaa eteenpäin kokemusmaailmassamme. Kirjallisuustieteessä “tajunnanvirtatekniikasta” puhutaan James Joycen ja Virginia Woolfin kaltaisten modernistien yhteydessä. (Damasio 2011: 156.)

Damasiolle tietoisuus on kuitenkin jotain muuta kuin hereillä oloa tai tajunnanvirtaa: se on ennen kaikkea *subjektin kokemusta omasta itsestään tapahtumien kokijana*. Tietoisuus on tunne “minusta”. Damasion mukaan on mahdollista, että henkilö aivotoiminnan häiriön seurauksena kadottaa tämän itseyden kokemuksen, mutta on siitä huolimatta täysin hereillä ja toimii jotakuinkin tarkoituksenmukaisesti (Damasio 2011: 160–163). On siis mahdollista olla hereillä olematta tietoinen, joten tietoisuus ei voi olla sama asia kuin hereilläolo. Tietoisuus edellyttää Damasion mukaan kolmea asiaa: hereilläoloa, toimivaa mieltä sekä ärsykkeistä ja päättelystä erillistä kokemusta itsestä (Damasio 2011: 158).

Tässä määritelmässä “olla tietoinen” tarkoittaa samaa asiaa kuin “olla tietoinen itsestään kokijana ja toimijana”. *Vanhan merimiehen tarinan* Aarno ja Niina kirjoittavat kommunikaattorin avulla tekstiä, jota he pitävät Annikan tuottamana. He ovat hereillä ja heidän mielensä ovat tietoisia itsestään, mutta he eivät tiedosta olevansa tekstin tuottajia. Voidaan siis todeta, että vaikka Aarno ja Niina ovat tietoisia, osa heidän toiminnastaan ja ajattelustaan – se osa, joka ilmenee Annikan kautta – ei tämän määritelmän mukaan tapahdu tietoisesti.

Jos tietoisuus on kokemus itsestä, niin mitä tiedostamaton sitten on? Damasion mukaan ei-tietoisia ovat yksinkertaisesti kaikki toiminnot, joita minä-subjekti ei tietynä hetkenä havainnoi. Esimerkiksi kävellessämme tuttua reittiä kotiin emme tarvitse tietoisuuttamme, sillä olemme lukemattomien toistojen kautta oppineet suorittamaan tarvittavat toiminnot

automaattisesti. Damasion mukaan tällainen toistojen kautta opittu automaatio koskee lukemattomia tekojamme, myös esimerkiksi moraalisia päätöksiä. Ilman harjoitteluakin mielemme suorittaa monia prosesseja ilman, että meidän tarvitsee kiinnittää niihin huomiota. Näin ajatellen suurin osa kaikista toiminnoistamme on tiedostamattomia. Tietoisuus on varattu vain erityistä huomiota ja harkintaa vaativiin tilanteisiin. (Damasio 2011: 254–258.)

Suomalaisen neurofysiologin ja psykoanalyytikon Jaakko Lehtosen mukaan näkemykset tietoisuudesta (ja tiedostamattomasta) voidaan jakaa laajoihin ja suppeisiin käsityksiin. Damasion tietoisuuskäsitys on laaja: tiedostamaton kattaa suuren osan mielestämme, eikä tietoisesta ja tiedostamattomasta välillä ole jyrkkää rajaa. Suppean näkemyksen mukaan tietoiset ja tiedostamattomat mielen sisällöt voidaan selkeästi erottaa toisistaan, sillä tiedostamattomiin mielensisältöihin ei voi tietoisin ponnistuksin saada yhteyttä. Tästä huolimatta niillä on vaikutusta yksilön käyttäytymiseen. (Lehtonen 2011: 38.) Ero laajaan käsitykseen on siis siinä, että laajan käsityksen mukaan monet tiedostamattomat toiminnot voivat tarpeen mukaan nousta tietoisuuden valokeilaan.

Tietoisuus on näin ollen liukuva käsite, ja usein voi olla vaikeaa yksiselitteisesti määrittää, onko jokin asia kokonaan poissa tietoisuudestamme, vai onko kyse vain siitä, että huomiokykymme on suuntautunut muualle “ei-tietoisesta” asian häilyessä tietoisuutemme reunamilla valmiina nousemaan tarvittaessa huomion keskipisteeksi. Palmerin fiktiivisten mielten teoria noudattaa Damasion laajaa tietoisuuskäsitystä. Tästä syystä Palmer puhuu mieluusti (Searlen käsittein) huomion keskiössä tai huomion reunamilla (center/periphery of attention) olevista asioista. (Palmer 2004: 102.)

Tämän näkemyksen mukaan olemme tietoisia vain niistä asioista, joihin huomion keskipiste on suuntautunut. Koska huomiokykymme on varsin rajallinen, tapahtuu suurin osa toiminnastamme ei-tietoisesti. Tietoisuus on mielemme kehityksessä varsin uusi

ilmiö, ja suurin osa kaikista mentaalista toiminnoistamme on suoritettavissa ilman sitäkin. Useimpiin toimintoihin ei ole hyödyllistä haaskata rajallista huomiokykyämme. Se kannattaa varata niihin erikoistapauksiin, jotka ovat tavalla tai toisella yllätyksellisiä ja arvaamattomia ja vaativat siksi erityistä mentaalista prosessointia, arviointia ja päätöksentekoa (Damasio 2011; Palmer 2004: 107–108).

Syy siihen, miksi jokin mielen toiminto tapahtuu ei-tietoisesti, on siis yleensä se, ettei tietoisuutta välttämättä tarvita toiminnon suorittamiseksi. Mieli pyrkii toimimaan mahdollisimman ekonomisesti. Mieleemme saattaa kuitenkin joskus myös aktiivisesti kätkeä meiltä asioita (Damasio 2000: 36). Psykologian piirissä tutkitaan paljon sellaisia ilmiöitä, joissa osa mielen sisällöstä kätkeytyy yksilöltä esimerkiksi psyykkisen trauman seurauksena. Traumakokemuksen ärsyketulva ylittää yksilön käsittelykyvyn, joten suojataksaan itseään mieli painaa traumaattiset sisällöt tietoisuuden ulottumattomiin. Tyypillisesti nämä mielensisällöt kuitenkin vaikuttavat mielen toimintaan monin tavoin, esimerkiksi hallitsemattomien tunnetilojen, unihäiriöiden tai automaattisesti aktivoituvien muistokokemusten kautta. (Lehtonen 2011: 107–108.)

Vanhan merimiehen tarinassa on kyse juuri tällaisesta ilmiöstä. Neliraajahalvaantuneen ja kommunikointikyvyttömän tyttären hoitaminen on vanhemmille traumatisoiva kokemus. Aarno ja Niina aloittavat fasilitaation, koska se on heille ainoa keino kokea yhteyttä tyttärensä ja kestää omaishoitajan rankka arki. Lopulta Aarnolle ainoa keino kestää ja päästä ulos tilanteesta on tytön surmaaminen. Ajatuksen eutanasiasta on tullava jostain Aarnon ulkopuolelta, jotta hän kykenisi edes jollain lailla käsittelemään sitä. Hän käyttää fasilitaatiota ajatuksen esille tuomiseen ja harkitsemiseen; se nousee siis hänen tiedostamattomastaan. Annika on vanhempiansa mielen jatke, joka tuo julkisiksi ajatuksia, joita Aarno ja Niina eivät tiedä ajattelevansa.

Vielä yksi käsite linkittyy voimakkaasti mielen ja tietoisuuden kenttään: ajattelu. Mitä se on, ja miten se suhteutuu edellisiin käsitteisiin? Kuten jo johdannossa totesin, on ajattelu usein samastettu sisäiseen puheeseen. Näin on muillakin tieteenaloilla kuin kirjallisuustieteen piirissä. Esimerkiksi yhdysvaltalainen filosofi Daniel Dennett on esittänyt, että ajattelu on representoitua tietoa (Dennett 1997: 148). Ajattelu tarkoittaa siis tietoa oman toiminnan syy-seuraussuhteista, ja kykyä ilmentää näitä suhteita. Tämä ilmentäminen vaatii Dennettin mukaan kieltä, joten monimuotoinen ajattelukyky olisi kehittynyt vasta kielen myötä (Dennett 1997: 40).

Jos sovellamme Dennettin ajattelua kohdetekstiini, päädymme mielenkiintoiseen lopputulokseen. Romaanin henkilöt eivät nimittäin ole tietoisia oman toimintansa syy-seuraussuhteista. He eivät aina ole tietoisia edes omasta toiminnastaan tai sen luonteesta. Aarno ja Niina luulevat auttavansa Annikaa tämän kirjoitustyössä, mutta todellisuudessa he kirjoittavat itse. He eivät kuitenkaan tunnista kirjoitusta omakseen, sillä kommunikaattorin näytölle ilmestyvä teksti on heidän ei-tietoisien mielsä tulosta.

Niina ja Aarno toimivat, mutta he eivät tiedosta toimintansa syytä tai edes sitä, missä heidän toimintansa päättyy ja jonkun muun toiminta alkaa. Dennettin logiikan mukaan tätä ei voisi kutsua ajatteluksi, vaan Niina ja Aarno toimisivat kuin saalistajaa pakenevat eläimet, jotka eivät tiedosta toimintansa todellista syytä (Dennett 1997: 117). Aarno ja Niina suorittaisivat hyvin monimutkaisia toimintoja ja Niinan tapauksessa jopa kirjoittaisivat runoja ajattelematta lainkaan. Meidän on joko hyväksyttävä tämä tai todettava, että ajattelu on jotain muuta kuin tietoa oman toiminnan syy-seuraussuhteista.

Ongelman välttämiseksi sovellan tutkimuksessani Damasion laajempaa tietoisuuskäsitystä, jossa mieli nähdään monikerroksisena kokonaisuutena. Kielellinen ajattelu edustaa tässä kokonaisuudessa vain pientä, evolutiivisessa mielessä hyvin tuoretta osaa. Myös sellaiset eläinlajit, joilla kielellistä ajattelua ei esiinny, kykenevät Damasion

mukaan suuntaamaan toimintaansa hyvinkin tarkoituksenmukaisesti ja tietoisesti. (Damasio 2011: 253–254.) Damasio on kohdannut työssään myös ihmisiä, jotka aivojen häiriön vuoksi eivät kykene kielelliseen ajatteluun, mutta joilla tästä huolimatta on rikas, monipuolinen ja yhtäläillä tietoinen kokemusmaailma. Damasion käsityksen mukaan kieli onkin lähinnä tietoisuuden piirissä olevien asioiden nimeämistä. (Damasio 2000: 104–106.)

Määrittelen ajattelun Damasioon tukeutuen mielen sisältöjen jäsentelyksi, jonka tarkoituksena on eliön toiminnan tarkoituksenmukainen suuntaaminen. Tätä suuntaamista voi tapahtua niin tietoisesti kuin ei-tietoisestikin. Kun sovellamme laajaa tietoisuuskäsitystä, voidaan yleisestikin ottaen todeta, että raja tietoisesta ja ei-tietoisestä toiminnasta välillä on usein häilyvä. Tämä näkyy selvästi *Vanhan merimiehen tarinassa*, jossa henkilöhahmot suorittavat hyvinkin monimutkaisia ajatusten ja tekojen sarjoja (kuten eutanasian harkitseminen ja suunnittelu tai runojen kirjoittaminen) luullen koko ajan, että ajatukset tulevat jostain heidän ulkopuoleltaan.

Damasion laaja tietoisuuskäsitys sopii hyvin yhteen soveltamani Alan Palmerin fiktiivisiä mieliä koskevan teorian kanssa. Palmer näkee ajattelun muunakin kuin (kielellisenä) oman toiminnan ohjauksen välineenä: ajattelu, tunteet ja motiivit toimivat osana samaa kokonaisuutta, eivätkä niiden prosessit ole toisistaan täysin eroteltavissa. (Palmer 2004: 19.) Hänen tavoitteenaan onkin kyseenalaistaa narratologien luomia (Palmerin mukaan keinotekoisia) rajoja fiktiivisten mielten, ajattelun lajien ja esimerkiksi ajattelun ja tekojen välillä (Palmer 2004: 28). Mieli koostuu tietoisista ja tiedostamattomista osista, mutta nämä osat eivät ole selkeästi eroteltavissa, vaan muodostavat jatkumon.

Kiteytän vielä selkeyden vuoksi lyhyesti kaikki esittämäni määritelmät:

Mieli on yläkäsite, joka kattaa ja mahdollistaa sekä tietoiset että tiedostamattomat tunteet, kokemukset, ajatukset ja intentiot.

Tietoisuus on subjektin kokemus omasta itsestään kaikkien mielen prosessien kokijana. Mielen “minä”.

Tiedostamaton tai ei-tietoinen tarkoittaa sellaisia mielen prosesseja, joita tietoinen subjekti ei havainnoi. Tiedostamaton prosessi voi olla automaattinen eliön käytöstä suuntaava toiminto, jolloin se voi tarvittaessa nousta subjektin tietoisuuteen. Toisaalta se voi olla myös kokonaan yksilön tavoittamattomissa esimerkiksi psyykkisen trauman vuoksi.

Ajattelu on mielen sisältöjen jäsentelyä, jonka tavoitteena on eliön tarkoituksenmukainen toiminta vuorovaikutuksessa ympäristön kanssa. Ajattelu voi olla tietoista tai tiedostamatonta, ja vain pieni osa siitä on kielellistä.

Olen tässä luvussa määritellyt tärkeimmät käyttämäni käsitteet tieteelliseen tutkimustietoon pohjaten. Olen tarpeellisessa määrin käsitellyt sitä, millä lailla nämä käsitteet ja niistä tekemäni tulkinnat suhteutuvat kohdetekstiini *Vanhan merimiehen tarinaan*. Tätä kohdetekstin analyysiä tulen myöhemmissä käsittelyluvuissa yhä syventämään. Seuraavissa alaluvuissa siirryn tarkastelemaan sitä, minkälaisia käsityksiä mielestä, tietoisuudesta ja ajattelusta on esitetty toisaalta mielenfilosofian, toisaalta kognitiotieteen piirissä. Myös tieteelliset teoriat suodattuvat kohdetekstini läpi niin, että kuvat sekä mieltä koskevista teorioista että kohdetekstini erityispiirteistä tarkentuvat.

2.2 Mielenfilosofisia näkökulmia

Missä on mieleemme ja tietoisuutemme perusta – aivoissamme, koko ruumiissamme vai jossain muualla? Jos kokemuksemme sijoittuvat yksinomaan mieleemme, niin miten ja minkälaista tietoa voimme saada mielenulkoisesta todellisuudesta? Mielenfilosofian keskeisin ongelma koskee fyysisen todellisuuden ja mentaalisten kokemustemme välistä suhdetta, ja sitä kutsutaan **mieli–ruumis-ongelmaksi**. mieli–ruumis-ongelma on vaivannut filosofeja kautta aikain, ja myös moderni tiede painii samojen ongelmien parissa. (Dietrich 2007: 1–2.)

mieli–ruumis-ongelma on vahvasti läsnä myös *Vanhan merimiehen tarinassa*: onko Annika mieltä vailla oleva ruumis vai ruumista vailla oleva mieli? Onko sillä merkitystä, mikäli ulkomaailma molemmissa tapauksessa kohtelee häntä samalla tavalla? Olennaisin kysymys ei ehkä olekaan pelkästään se, miten tietoinen mieli voi saada tietoa ulkoisesta todellisuudesta, vaan myös se, miten ulkoinen todellisuus voi saada tietoa tietoisesta mielestä.

Mielenfilosofian historian saatossa fyysisen ja mentaalisen todellisuuden välisestä erosta on esitetty kolmenlaisia näkemyksiä: dualistisia, materialistisia ja idealistisia. **Dualistisen** ajattelutavan mukaan mieli on olemassa erillään ruumiista ja fyysisestä todellisuudesta. Mieli ja ruumis ovat keskenään perustavanlaatuisesti erilaisia, ja ne toimivat toisistaan erillisinä kokonaisuuksina, jotka tosin saattavat olla vuorovaikutussuhteessa keskenään. **Materialistisen** näkökannan mukaan mielen perusta on ruumiissa ja fyysisestä todellisuudesta, ja mentaaliset ilmiöt näin ollen ovat osa fyysistä todellisuutta, eivät millään lailla siitä irrallisia. Tieteelliset vastakkainasettelut ovat olleet lähinnä dualismin ja materialismin välisiä. Kolmas, Platonin ajoilta periytyvä **idealistinen** ajattelutapa pitää

henkistä todellisuutta ensisijaisena fyysisen maailman ollessa vain sen heijastumaa. (Chalmers 2002: 1.)

Tietoisuus tuntuu olevan jotain fyysisestä todellisuudesta erillistä, osittain koska filosofisessa ja etenkin uskonnollisessa perinteessä henki on vuosituhansien ajan totuttu erottamaan ruumiista perustavanlaatuisella tavalla. Lisäksi oman kokemuksemme perusteella pidämme tietoisuutta helposti lähtökohtaisesti subjektiivisena ilmiönä. Tieteentekijät tuntuvat karttaneen tietoisuuden ongelmaa, sillä se ei tunnu olevan sovitettavissa tieteen objektiivisuuden vaatimuksiin. Niinpä tietoisuuden ongelma helposti putoaa jonnekin dualismin ja materialismin väliseen kuiluun, josta tieteentekijät eivät rohkene sitä poimia. (Searle 2013: 1:37–2:41.)

Seuraavissa alaluvuissa käyn läpi sekä dualismin että materialismin piirissä syntyneitä mielenfilosofisia käsityksiä. Tämän jälkeen käyn läpi mielenfilosofian ja tietoisuuden nostattamia kysymyksiä yleisesti. Lopuksi luon katsauksen fenomenologiaan, joka on omanlaisensa mielenfilosofian ala. Käsittelen myös äsken mainitsemiani ongelmia objektiivisen empirisen tieteen sekä subjektiivisena pidetyn tietoisuuden välisessä suhteessa.

2.2.1 Dualismi ja Descartesin virheet

“Ajattelen siellä missä en ole, olen siellä missä en ajattele” (VMT: 62).

Nykykäsitysten mukainen tieteellinen maailmankuva on materialistinen, eikä sellaisia tieteellisiä näkemyksiä, jotka erottaisivat henkisen todellisuuden fyysisestä (tai varsinkaan pitäisivät henkistä ensisijaisena fyysiseen nähden), juuri yritetä esittää. Näin ei aina ole ollut, vaan dualismi oli vallitseva näkökanta pitkälle viime vuosituhannelle. Kuuluisin dualisti lienee 1600-luvulla vaikuttanut filosofi René Descartes, jonka mukaan emme voi

olla varmoja mistään muusta kuin omasta mielestämme ja siten omasta olemassaolostamme: “ajattelen, olen siis olemassa”. (Chalmers 2002: 1.)

Descartesin kannattamaa näkemystä siitä, että mieli ja ruumis ovat olemukseltaan täysin erilaisia ja ainoastaan mielestä voidaan saada varmaa tietoa, kutsutaan kartesiolaiseksi dualismiksi. Kartesiolaisesta dualismista sikisi filosofian ja psykologiankin piirissä pitkään vallinnut diskurssi, jossa mieltä pidettiin ruumiiseen nähden ensisijaisena ja erillisenä ihmisolennon osana. Tämä diskurssi vaikutti jossain määrin vielä ensimmäisen “kognitiivisen vallankumouksen” synnyttämässä psykologisen, tietoteknisen ja kielitieteellisen tutkimuksen aallossa 1900-luvun puolivälissä. (Herman 2010: 158–159.)

Nykyiset mielen toimintaa tutkivat filosofit ja kognitiotieteilijät tuomitsevat Descartesin ajatuksen virheellisenä tai suorastaan katastrofaalisen harhaanjohtavana (esim. Searle 2004: 13, Damasio 2011). Descartesin oletus siitä, ettemme voi erehtyä oman mielemme sisällöstä, ei nykytiedon valossa pidä paikkaansa. Suuri osa mielestämme jää päinvastoin meiltä täysin pimentoon, ja sen vähän mitä itsestämme tiedämme, havaitsemme tietoisuuden kapean ikkunan lävitse (Damasio 2011: 173). Tämän lisäksi mielemme saattaa joskus piilottaa meiltä joitakin osia omasta olemuksestamme (Damasio 2000: 36), kuten käy Aarnolle ja Niinalle *Vanhan merimiehen tarinassa*.

Myös Annikan hahmo kyseenalaistaa Descartesin kuuluisaa lausumaa, sillä Annika ei ole varma oman mielensä olemassaolosta. Tarkemmin sanottuna Annikan mielen kyseenalaistaa ennen kaikkea ulkomaailma, mutta Annikalle muiden langettamat tuomiot ovat yhtä kuin totuus. Hän saattaa ajatella, mutta hän ei ole oman mielensä haltija, sillä hän ei hallitse ruumistaan. Annika tarvitsee muiden apua ilmaistakseen ajatuksiaan, toisin sanoen hänen ajatustensa ilmaisut ovat enemmän lähtöisin muista kuin hänestä itsestään: “En ajattele itse, minulla ajatellaan” (VMT: 62).

Descartes perusteli dualistista väitettään ajatusleikillä: ajatus siitä, että olisimme olemassa ilman ruumista, eräänlaisina henkiolentoina, tuntuu periaatteessa mahdolliselta. Sen sijaan pelkkä ruumis ilman mieltä ei voi olla tietoinen subjekti. Descartesin mielestä tämä on osoitus mielen ensisijaisuudesta ruumiiseen nähden. (Chalmers 2002: 2.) *Vanhan merimiehen tarinan* Annika on mieli, jolla ei ole ruumista hallinnassaan. Annikan hahmo iskee Descartesia vastaan tämän omalla ajatusleikillä, sillä se osoittaa, ettei ruumis olekaan mielen olemassaolon kannalta niin irrelevantti seikka kuin Descartes oletti. Ilman kykyä ilmentää itseään ruumiin kautta mieli on ulkomaailmalle ja siten myös itselleen “kuollut kuin kivi, aivokuollut kuin kasvi” (VMT: 62).

Olemassaoloon ei siis riitä pelkkä ajattelu, kuten Descartes väittää, vaan siihen tarvitaan myös kyky ilmentää ajattelua ja toimia vuorovaikutuksessa maailman kanssa. Annika-ajatusleikin mukaan olemme olemassa, jos ulkomaailma todentaa olemassaolomme reaktioillaan. Fasilitoinnin kautta Annika tuottaa ajatuksia, mutta onko subjekti näiden ajatusten takana todella Annika, ja jos ei, niin miten Annika-subjekti sitten määritellään? Paradoksaalisesti tyttö pohtii samaa kysymystä itsekkin: “Ajattelen siellä missä en ole, olen siellä missä en ajattele. Jos olen aivokuollut, en tietenkään tajua sitä itse.” (VMT: 62–63.) Ensimmäinen lausahdus on tietenkin suora viittaus Descartesiin, mutta se sisältää myös väitteen siitä, etteivät “minuutemme” ja ajatuksemme välttämättä ole yksiselitteisesti sijoitettavissa samaan paikkaan.

Modernin mielenfilosofian sanotaan alkaneen Descartesin ajatuksista (Searle 2004: 14). Filosofin vaikutusvaltaa ei käykään kiistäminen, mutta kuten todettu, Descartes erehtyi ainakin kahdessa asiassa. Descartesin mukaan voimme saada varmaa tietoa vain mielemme sisällöistä, mutta nykytiedon valossa tietomme omasta mielestämme on varsin vajavaista ja vääristynyttä. Lisäksi Descartes erehtyi mielen ja ruumiin suhteesta, sillä toisin kuin hän uskoi, mieli tarvitsee ruumista ilmentääkseen itseään ja siten ollakseen olemassa.

Tähän lopputulokseen ovat tulleet myös kognitiotieteilijät toisen “kognitiivisen vallankumouksen” jälkeen: on alettu uskoa, että mielen prosessit syntyvät aina vuorovaikutuksessa ympäristön kanssa. Saavutamme tietoisien olennon statuksen osallistamalla yhteiseen vuorovaikutukseen yhteisön normaalina pitämällä tavalla. (Herman 2010: 160.) Olemme siis erehtyväisiä niin oman kuin toistenkin mielten suhteen. Käsittelen näitä ongelmia kirjallisuustieteellisestä näkökulmasta seuraavan luvun mielen teoriaa käsittelevässä alaluvussa.

2.2.2 Materialismi: behaviorismista funktionalismiin

“Pelästyn tajutessani, että taidan näyttää liian onnelliselta” (VMT: 115).

Viime vuosisadan puolivälissä dualistiset ajattelutavat alkoivat korvautua materialistisilla. Tieteen kehittyessä yhä useammalle “henkiselle” ilmiölle voitiin antaa fysiologinen selitys, ja dualismi ongelmineen menetti suosiotaan filosofien ja tieteenharjoittajien piirissä. Mieltä ei enää pidetty ruumista ohjailevana erillisenä oliona, vaan mieli ja ruumis alettiin mieltää yhdeksi kokonaisuudeksi. Yksi ensimmäisistä ja tärkeimmistä materialistisista näkökulmista oli **behaviorismi**, jonka mukaan mieli on pohjimmiltaan sarja käyttäytymisiä. Mieli ei ohjaa ruumiin ulkoisia ilmauksia, vaan on yhtä kuin nämä ilmaukset. (Chalmers 2002: 3.)

Annikan hahmo ajatusleikkinä kyseenalaistaa behaviorismia siinä missä dualismiakin, vaikkakin eri suunnasta. Tytön käyttäytymiset kun koostuvat lähinnä ääntelystä ja kehon nytkähdyksistä, jotka ovat “tahdotonta kouristelua, jolle hän ei mahda mitään” (VMT: 13). Behavioristin olisi tästä pääteltävä, että tytön mieli on yhtä tahdoton kuin hänen ruumiinsakin. Näin saattaa ollakin, mutta toisaalta halvaantunut ruumis ei automaattisesti tarkoita, etteikö mieli voisi olla tietoinen.

Behaviorismia on kritisoitu juuri tästä syystä. Ulkoinen käyttäytyminen voi olla ristiriidassa mielentilojen kanssa, mikä ongelmallistaa mielen ja käyttäytymisen samastamisen. Tämä pätee muihinkin kuin kuin neliraajahalvaantuneisiin, sillä mielentiloja voidaan tietoisesti näytellä tai kätkeä. (Chalmers 2002: 3; Putnam 1968.) *Vanhan merimiehen tarinassa* tällaista tilannetta demonstroi tilanne, jossa Aarno on psykiatrin vastaanotolla hakemassa masennusdiagnoosia, sairauslomaa ja lääkitystä. Aarno pelkää, että psykiatri ei usko hänen voivan huonosti, mikäli hän ei ulkoisesti ilmennä kärsimystä: “Pelästyin tajutessani, että taidan näyttää liian onnelliselta” (VMT: 115).

Aarno on huolissaan siitä, että hänen ulkoinen olemuksensa saattaa ilmentää jotain muuta kuin hänen todellista, tilanteen kannalta tarkoituksenmukaista mielentilaansa. Aarno tietää, että hänen mielentilojensa ulkoisilla ilmauksilla on vaikutusta tuleviin tapahtumiin eli siihen, saako hän toivomaansa sairauslomaa ja lääkkeitä. Niinpä hän pyrkii tietoisesti säätelemään ulkoista olemustaan: “Rykäisen, korjaan asentoani, asetun puolustuskannalle, tapailen uskottavuutta. Yritän antaa kuvan kärsimyksistä, joihin olen viime viikkoina tutustunut.” (VMT: 115.)

Behaviorismia ei voi sellaisenaan hyväksyä mielen olemuksen selitykseksi, mutta se tarjoaa hedelmällisen vastalauseen sille ajatukselle, että mieli olisi pelkästään yksilön sisäinen ja yksityinen ilmiö. Behavioristille mieli on päinvastoin yksilön toiminnoista julkisin (Chalmers 2002: 3). Kirjallisuustieteilijä Alan Palmer perustaa suuren osan fiktiivisten mielten teoriastaan juuri siihen ajatukseen, että käyttäytyminen on osa mielen toiminnan kokonaisuutta siinä missä sen yksityiset osa-alueetkin (Palmer 2004). Käyttäytyminen paljastaa mielen toiminnasta usein sellaisiakin asioita, joita yksilö yrittää kätkeä tai joista tämä ei itse edes ole tietoinen. Tähän ajatukseen perustuu omakin tutkimukseni.

Behaviorismin ongelmia on pyritty korjaamaan **identiteettiteorialla**. Tämä 1950- ja 1960-

lukujen vaihteessa kehittynyt mielenfilosofinen näkemys perustuu tieteen, erityisesti neurotieteen piirissä tehtyihin läpimurtoihin eli uuteen tietoon aivojen toiminnasta. Identiteettiteorian mukaan mitään mentaalista todellisuutta irrallaan fyysisistä aivoistamme ei ole, vaan puhuessamme mielentiloista tarkoitamme itse asiassa aivoissamme tapahtuvia prosesseja – samaan tapaan kuin vedestä puhuessamme tarkoitamme kemiallista yhdistettä nimeltä H₂O. (Chalmers 2002: 4.) Useimmat nykytieteilijät (Esim. Searle 2013, Damasio 2000 ja 2011b) kannattavatkin tällaista näkemystä jossakin muodossa.

Identiteettiteorian ongelma on siinä, että tiettyä mielentilaa ei voi suoraan samastaa tiettyyn aivotilaan: esimerkiksi kivun kokemus ei aina ilmene täysin samanlaisena aivotilana, mikä mutkistaa kivun kokemuksen tieteellistä tarkastelua aivotilojen kautta. Eräänä vastineena tähän on päädytty **funktionalismiin**, jonka mukaan mielentiloja tulisi tarkastella sen kautta, mikä kausaalinen merkitys niillä on yksilön kokonaisjärjestelmässä. Esimerkiksi kivun kokemuksesta on helpompaa tehdä yleisiä havaintoja siitä näkökulmasta, minkälainen organismin toiminta johtaa tiettyihin (yksittäisiin) kipuna aistittaviin aivotiloihin, ja mikä merkitys näillä aivotiloilla puolestaan on organismin tuleviin toimintoihin. Yhdistävä tekijä kivun kokemusten välillä ei siis olisi samanlainen aivotila, vaan samanlainen funktionaalinen merkitys. (Chalmers 2002: 4–5; Putnam 1973.)

Alan Palmerin teoria fiktiivisistä mielistä on funktionalistinen: hänen mukaansa niin fiktiivisiä kuin todellisiakin mieliä tulisi tarkastella intentionaalisina kokonaisuuksina. Ajatukset, tunteet ja teot eivät ilmene satunnaisesti, vaan niillä on aina funktionaalinen merkitys, joka on huomioitava osana kokonaiskuvaa. (Palmer 2004: 87–88.) Aarnon sairaalakohtaus sopiikin paremmin tarkasteltavaksi funktionalismin kuin behaviorismin kautta. Aarno pyrkii säätelemään mielentilojensa ulkoisia ilmentymiä, koska hän tietää niillä olevan merkitystä kokonaisuuden kannalta. Aarnon käytös ja yksityiset mielentilat

ovat ristiriidassa keskenään, mutta silti molempien taustalla ovat samat syyt ja vaikuttimet, eli vaikea elämäntilanne ja tavoite saada siihen helpotusta.

On huomattava, että toisin kuin funktionalistisen mielenfilosofian, ei Palmerin tavoitteena ole ottaa kantaa kysymykseen tietoisuuden olemuksesta, vaan ainoastaan hyödyntää funktionalismin lähtökohtia fiktiivisten mielten tutkimuksessa. Palmer hyödyntää mielen toimintaa koskevaa tutkimustietoa siksi ja siltä osin kuin siitä on hyötyä hänen tutkimukselleen. (Palmer 2004: 88.) Myös oma tavoitteeni mielenfilosofian teorioiden esittelyssä on Palmerin esimerkkiä noudattaen valaa tutkimukselleni pohja todellisia mieliä koskevasta tutkimustiedosta.

2.2.3 Fenomenologia: millaisena koemme maailman

Fenomenologia on filosofian lähestymistapa, joka juontaa juurensa Edmund Husserlin ajatteluun 1900-luvun alkupuolelle. Husserlin koulukunnan fenomenologien kiinnostuksen kohteena on aina *kokemus* sellaisena kuin se kokijalle ilmenee. Subjektin kokemuksen ulkopuolelle jäävät prosessit, kuten esimerkiksi sen taustalla vaikuttavat, mutta kokijan tietoisuuden ulkopuolelle jäävät aivojen toiminnot, eivät siis kuulu fenomenologin tutkimuskohteisiin. Fenomenologin näkökulma on subjektin, ensimmäisen persoonan näkökulma, siinä missä esimerkiksi aivotutkija tarkastelee kokemuksen syntyä ulkopuolisesta, kolmannen persoonan näkökulmasta. (Gallagher & Zahavi 2008: 6–7.)

Kokemuksella tarkoitetaan tässä muutakin kuin informaation vastaanottoa ulkoisesta todellisuudesta: kokemukseen liittyy erottamattomasti yksilön siitä tekemä tulkinta. Fenomenologisesta näkökulmasta kokemus pitää aina sisällään kokemukseen liittämämme käytännölliset, sosiaaliset, kulttuuriset ja semanttiset kontekstit. Nämä kontekstit suuntaavat kokemustamme ja toimintaamme. Emme koskaan hahmota havaintomme

kohdetta kokonaan ja sellaisenaan. Havaitsemme ainoastaan oman, ajassa ja tilassa rakentuneen tulkintamme siitä. (Gallagher & Zahavi 2008: 7–8.)

Fenomenologian lähtökohdat tietoisuuden ongelmaan ovat siis varsin erilaiset kuin kognitiotieteilijöiden. Siinä missä kognitiotiede pyrkii tieteellisesti selittämään tietoisuuden perustaa ja syntyä, on fenomenologian tavoitteena ainoastaan tietoisuuden kokemuksen ymmärtäminen ja sen luonteen kuvaaminen. Nämä lähestymistavat eivät toki ole toisistaan irrallisia, sillä tieteellisen tutkimuksen pohjaksi tarvitaan perinpohjaista ja jäsenneltyä tutkittavan ilmiön rakenteesta ja luonteesta. (Gallagher & Zahavi 2008: 9.)

Fenomenologialla on ilmeisiä yhteyksiä narratologiaan ja kirjallisuuteen yleensä. Ainakin niiden kiinnostuksen kohde on sama. Monika Fludernik on todennut, tekstistä tekee kertomuksen nimenomaan se, että tekstin keskiössä on inhimillinen kokija. Tähän perustuu Fludernikin lanseeraama, kognitiivisessa narratologiassa paljon käytetty käsite *kokemuksellisuus*. Fludernikin mukaan teksti ei ole kertova teksti, ellei se tavalla tai toisella kuvaa inhimillistä kokemusta. (Fludernik 1996: 12–13.) Inhimillisen kokemuksen kuvaaminen tarkoittaa paitsi ajatusten ja tunteiden kuvaamista, myös inhimillisten käytös- ja ajatusmallien esittämistä. (Fludernik 2006: 59.)

Kirjallisuudessa tai fenomenologiassa ei pyritä niinkään selittämään kokemuksen syntyä kuin kuvaamaan, millaisena se yksilölle ilmenee. Kuitenkin narratologiassa ja erityisesti kognitiivisessa narratologiassa, samoin kuin fenomenologisessa filosofiassa, pyritään ottamaan huomioon saatavilla oleva tieteellinen tieto ihmismielen toiminnasta. Tutkimustiedon soveltamisen tarkoituksena on ilmiön parempi ymmärtäminen, jotta sitä voitaisiin kuvata entistä todenmukaisemmin.

2.2.4 Kokemuksen tavoittamattomuus tieteessä ja kirjallisuudessa

Kuten esittämästäni lyhyestä katsauksesta voidaan todeta, on mielenfilosofian näkökulma viimeisten vuosikymmenten aikana muuttunut huomattavasti. Tiedon ja menetelmien kehittyessä ihmismieltä on päästy tarkastelemaan aivotasolla ja empiirisen tutkimuksen keinoin, ja tämä on vaikuttanut myös filosofisiin lähestymistapoihin, esittelemistäni erityisesti identiteettiteoriaan ja funktionalismiin. On esitetty, että neurotiede, kognitiotiede, tekoälyn tutkimus, psykologia ja muut mitattavissa olevia tuloksia tuottavat tieteet tulevat ottamaan mieli–ruumis-ongelman kokonaan haltuunsa (Dietrich 2007: xiii).

Kyseiset tieteenalat ovatkin kyenneet tuottamaan valtavasti uutta tietoa aivojen toiminnasta sekä siitä, millä tavoin mielen ja ruumiin vuorovaikutus käytännössä toimii. Filosofien huoleksi on jäänyt kysymys tietoisuuden perimmäisestä olemuksesta. Mieli–ruumis-ongelman “kova muoto” (myös nk. *explanatory gap*) eli kysymys siitä, kuinka puhtaasti fysiologinen toiminta voi tuottaa subjektiivisen tietoisuuden, on vaille yleisesti hyväksyttyä selitystä. Kysymystä pidetään joko ratkaisemattomana tai identiteettiteorian mukaisesti näennäisenä. (Lehtonen 2011: 18, 21; Dietrich 2007: 13.)

Osa tutkijoista on sitä mieltä, että empiirinen tiede kykenee ratkaisemaan tietoisuuden arvoituksen kokonaisuudessaan. Heidän mielestään tutkimuksen tulisi jättää sikseen käsitteelliset kysymykset tietoisuuden olemuksesta ja keskittyä ratkomaan mieli–ruumis-ongelman “pehmeitä muotoja” eli mielentilojen ja ruumiin fysiologisten toimintojen välisiä yhteyksiä. Neurotieteen ja psykologian kehittyessä tulevat kovat kysymyksetkin ennen pitkää ratkeamaan – tai sitten niillä ei alun perinkään ollut mitään käytännön merkitystä. (Dietrich 2007: 20; Lehtonen 2011: 19, 30–31.)

Jotkut tutkijoista puolestaan ovat sitä mieltä, että tietoisuuden arvoituksessa on ilmiön subjektiivisen perusluonteen vuoksi väistämättä osakysymyksiä, joita ei voi empiirisin

keinoin ratkaista. Aivoja kuvantamalla ei voida saada tietoa siitä, millaisina koemme psyykkiset tuntemuksemme. Tällaista mielentilan, esimerkiksi kivun “jonkinlaisena kokemista” kutsutaan kivun kvaliaominaisuudeksi (*qualia*), ja se on jotain erillistä sekä kivun aiheuttavasta tilanteesta että sen aikaansaamasta ulkoisesta reaktiosta. (Dietrich 2007: 14–16.) Thomas Nagel esitti 1970-luvulla, että juuri maailman “jonakin kokeminen” on tietoisuuden ydin – ja toisaalta, että meidän on mahdotonta saada objektiivista tietoa siitä, millaisena jokin toinen olento kokee maailman (Nagel 1978).

Maria Mäkelä yhdistää kvalian käsitteen kognitiivisen narratologian kokemuksellisuuden käsitteeseen. Toisin sanoen kirjallisuus kuvaa nimenomaan sitä, millaisena kuvauksen kohteena oleva fiktiivinen mieli kokee maailman. Mäkelä kuitenkin esittää, että yksityisen mielen kokemus jää kirjallisuudelta usein tavoittamatta, ja että kirjallisten mielten kuvauksessa käsitellään usein kokemuksen lisäksi tai sijasta juuri inhimillisen kokemuksen tavoittamattomuutta. (Mäkelä 2011: 46.)

Kognitiotiede välttelee ja fenomenologia pohtii kysymystä siitä, miten voimme saada tietoa toisen kokevan olennon sisäisen maailman luonteesta. Kirjallisuus on pyrkinyt vastaamaan tähän kysymykseen kuvaamalla parhaansa mukaan tätä inhimillisen kokemuksen ”kvaliaominaisuutta”. Silti lopputulemaksi saattaa hyvinkin jäädä se, että kyseinen kvaliaominaisuus jää tavoittamatta. Syy tähän löytyy osittain kirjallisuuden ominaispiirteistä: kirjallisuudella on omat päämääränsä, eikä se pysy uskollisena kokemukselle sellaisenaan (Mäkelä 2011: 13–14). Toisaalta syy on myös siinä, että kuten edellisessä aluvuussa totesimme, emme mielemme rajoitteista johtuen koskaan hahmota todellisuutta täysin sellaisena kuin se on. Kirjallisuus laajenee käsittelemään kokemuksen lisäksi kokemuksen tavoittamattomuutta.

Tässä aluvuussa (2.2) olen pyrkinyt osoittamaan, kuinka mielenfilosofia ja (kognitiivinen) kirjallisuustiede painivat pitkälti samanlaisten aiheiden parissa ja keskustelevat monin

paikoin keskenään. Lisäksi olen todennut, että empiirinen tiede ei kenties pääse käsiksi kaikkiin mielen arvoituksiin, ja näistä empirian saavuttamattomissa olevista alueista kirjallisuudella voi olla paljonkin sanottavaa, vaikka se ei varsinaisia ratkaisuja kykenekään tarjoamaan.

2.3 Huomioita tietoisuuden luonteesta kognitiotieteen, psykologian ja neurotieteen näkökulmista

Fiktiivisistä mielistä voidaan muodostaa aiempaa laajempi käsitys, kun otetaan huomioon myös todellisten mielten ominaisuudet ja saatavilla oleva tutkimustieto. Seuraavaksi syvennänkin hiukan sitä kuvaa, jonka nykytiede on muodostanut tietoisuuden ja tiedostamattoman luonteesta.

Alaluvussa 2.1 määrittelin tietoisuuden subjektin kokemukseksi omasta itsestään. Tietoisuudella on vielä joitakin tieteellisesti määritettyjä ominaispiirteitä, jotka on hyvä ottaa huomioon muodostettaessa käsitystä tietoisuuden ja tiedostamattoman luonteesta. Käyn tässä lyhyesti läpi Damasion määrittelemät tietoisuuden tunnusmerkit. Tämän jälleen esitän vielä tärkeän huomion tietoisuuden ruumiillisuudesta.

2.3.1 Tietoisuuden tunnusmerkit

Damasio (ks. myös Searle 2006) on määritellyt tietoisuudelle neljä määrittävää tunnusmerkkiä. Nämä tunnusmerkit ovat minämuotoisuus, laadullisuus, viittauksellisuus (representatiivisuus) sekä yhtenäisyys.. Tietoisuuden minämuotoisuudella tarkoitetaan tietoisuuden subjektiivista perusluonnetta: ainoastaan tietoinen mieli itse voi tuntea oman

mielensä sisällöt välittömän tuntemisen kautta. (Lehtonen 2011: 25.) Näitä kokemuksia voi toki yrittää kuvailta ulkopuoliselle, ja erityisesti tähän kuvailuun soveltuu kirjallisuus.

Toinen tietoisuuden tunnusmerkki on tietoisuuden laadullisuus, niin kutsuttu kvaliaominaisuus. Tätä tietoisuuden ominaispiirrettä tarkastelin lähemmin luvuissa 2.2.3 ja 2.2.4. Kolmas tietoisuuden tunnusmerkki on tietoisuuden viittauksellisuus eli representatiivisuus. Tämä tarkoittaa sitä, että mielen toiminnoilla ja mielen kuvilla on aina jokin kohde joko mielen sisäisessä maailmassa tai sen ulkopuolella. Käytännössä tämä tarkoittaa sitä, että mikään mielen toiminto ei ole satunnainen, vaan mieli tarkoittaa aina jotakin. (Lehtonen 2011: 28–29.) Fiktiivisten mielten analyysin kannalta tämä johtaa funktionalismiin, jonka esittelin jo luvussa 2.2.2. Fiktiivisten mielten toimintoja ei pidä nähdä satunnaisina, vaan niillä on aina jokin tavoite ja viittauskohde.

Viimeinen tietoisuuden tunnusmerkki on sen yhtenäisyys. Mieli kokee aina itsensä jakamattomana kokonaisuutena, jonka olemassaolo jatkuu eri ajanhetkinä pääpiirteittäin yhtenäisenä, vaikka identiteettimme saattaakin käydä läpi joitakin muutoksia ajan kuluessa. Todellisuudessa mieli koostuu varsin hajanaisesta aistitiedosta ja vaikutelmista, mutta yhtenäisyys on mielenterveyden kannalta tärkeä kokemus. Kirjallisuudessaakin yhtenäisyyden vaikutelman hajoaminen on usein merkki fiktiivisen hahmon mielenterveyden järkkymisestä.

Näin on myös *Vanhan merimiehen tarinassa*. Aarno vaipuu romaanin loppupuolella psykoosiin, minkä ensimmäinen oire on identiteetin hajoaminen. Aarno kuvittelee olevansa täysi-ikäistynyt Annika, jonka tilanne ei ole ollenkaan niin toivoton kuin todellisen Annikan. Tyttö on edelleenkin vammainen, mutta liikuntakykyinen, ja hän seurustelee Aarnon työtoverin Kristianin kanssa. (VMT: 167–170.) Lopulta Aarnon luisuessa yhä syvemmälle psykoosiin narratiivin yhtenäisyys hajoaa myös kielellisistä ilmaisuista, kun Aarnon kerronta liukuu aina vain hajanaisempaan suuntaan. Lopulta siitä

katoavat lauserakenteet ja välimerkitkin. Jäljelle jää vain sanoja, joista kuitenkin on luettavissa jotain Aarnon psykoottisista mielenliikkeistä: “[...] suljettu maahan poljettu kidutettu kirjoittaa haudattu savustettu ja äiti ja kuollut kuolinnaamio ja tuntematon ja liikkumaton ja huuto ja seremonia ja runo ja kaikke järjen mukaan [...]”(VMT: 171).

2.3.1. Tietoisuuden ruumiillisuus

Nykytieteen valossa pidetään selviönä, että mentaalisten toimintojemme perusta on fyysisessä olemuksessamme. Jotkut tieteilijät ovat ehtineet jo itsevarmoina julistaa, että mieli on yhtä kuin aivot (esim. Dietrich 2007: xv). Tutkimuskohde on kuitenkin mutkistunut entisestään, kun mieltä on alettu lähestyä entistäkin kokonaisvaltaisemmin. On alettu esittää näkemyksiä, joissa mieltä ei samastetakaan aivoihin, vaan tietoisuus nähdään kokonaisvaltaisesti ruumiillisena. Jaakko Lehtonen toteaa teoksessaan *Tietoisuuden ruumiillisuus. Mieli, aivot ja olemassaolon tunne*, että “Ihminen kokee maailmansa todellisuuden, sen mielekkyyden ja tietoisuuden siitä viime kädessä ruumiinsa kautta” (Lehtonen 2011: 31).

Myös Damasion tietoisuuskäsitys perustuu tietoisuuden ruumiillisuudelle: Damasion mukaan ruumis on tietoisien mielen perusta. Kyse ei ole pelkästään siitä, että koemme tietoisuuden ruumiimme kautta, vaan ruumis osallistuu tietoisuuden tuottamiseen viestimällä aivoille tietoa ulkoisesta todellisuudesta. Vastavuoroisesti aivot lähettävät ruumiille viestejä ja käskyjä, joten aivot ja ruumis ovat toisiinsa sidottuja ja ne toimivat yhdessä. (Damasio 2011: 30–31.) Tämä tekee Annikan hahmosta sinänsä mielenkiintoisen ajatuskokeen, sillä hänet esitetään tietoisena mielenä, jonka ruumis on halvaantunut. Dualismia koskevassa luvussa (2.2.1) näimme, minkälaisiin ongelmiin tämä ajatusleikki johtaa. Annikan hahmo osoittaa, ettei toimivaa mieltä voi olla ilman toimivaa ruumista.

3. TIETOISUUDEN JA TIEDOSTAMATTOMAN KUVAUS *VANHAN MERIMIEHEN TARINASSA*

Nyt on aika suunnata kaikki huomio varsinaiseen tutkimuskohteeseen eli fiktiivisten mielten tietoisuuteen ja tiedostamattomaan. Tässä luvussa muodostan *Vanhan merimiehen tarinan* kautta kuvan siitä, miten fiktiivisten mielten tiedostamattomat osat toimivat ja ilmenevät. Taustana on se tietoisuuskäsitys, jonka olen edellisessä luvussa esitellyt, mutta käsittelyn varsinaiset työkalut tulevat kirjallisuustieteen piiristä.

Eniten hyödyntämäni teoria on Alan Palmerin teoria fiktiivisistä mielistä. Palmer on kritisoinut etenkin klassisessa narratologiassa vallinnutta taipumusta keskittyä fiktiivisten mielten tutkimuksessa hahmojen sisäisen puheen tarkasteluun. Näin narratologit tulevat paitsi yliarvioineeksi sisäisen puheen ja yleisesti ottaen kielen merkityksen mielen toiminnassa, myös omaksuneeksi yksipuolisen näkökulman fiktiivisiin mieliin. Paitsi että sisäinen puhe korostaa mielen kielellisiä osia, se myös esittää mielen yksityisenä, suljettuna ja salattuna järjestelmänä. Palmer pitää tätä näkökulmaa vajavaisena, sillä se kattaa vain osan fiktiivisten mielten olemuksesta ja toiminnoista. (Palmer 2004: 87; Palmer 2010a: 8–9.)

Vaihtoehdoksi Palmer tarjoaa kokonaisvaltaista lähestymistapaa fiktiivisiin mieliin. Kokonaisvaltaisuus saavutetaan ottamalla lähtökohdaksi kognitiotieteiden, filosofian, psykologian ja psykolingvistiikan tuottama tieto todellisten mielten toiminnasta. Kyseisten

tieteenalojen näkemys mielen toiminnasta on varsin erilainen kuin klassisen narratologian, joten niiden tarjoaman viitekehyksen soveltaminen narratologiseen tutkimukseen tuo kaivattua uutta näkökulmaa fiktiivisiin mieliin. Tasapainoilu narratologian ja kognitiotieteiden tarjoamien rinnakkaidiskurssien (*parallel discourses*) on Palmerin mukaan paras tapa tuottaa hyödyllistä ja monipuolista tietoa fiktiivisten mielten toiminnasta. (Palmer 2004: 87; Palmer 2010a: 9.)

Jotta voisimme soveltaa kognitiotieteen tuloksia ja käsitteistöä kirjallisuudentutkimuksessa, meidän on suhtauduttava fiktiivisiin mieliin samoin kuin kognitiotieteen tutkimuskohteeseen eli todellisiin mieliin. Fiktiivisiä mieliä tulisikin tarkastella kokonaisuuksina, joiden kaikilla toiminnoilla on jokin merkitys ja tavoite. Tähän Alan Palmerin funktionalistiseen näkemykseen (fiktiivisistä) mielistä olemme tutustuneet jo luvussa 2.2.2. Fiktiiviset mielet noudattavat Palmerin mukaan samoja periaatteita kuin tosimaailman esikuvansakin, tai ainakin näin meidän on lukijoina oletettava (Palmer 2004: 90). Toisaalta lukija hyödyntää fiktiivisten mielten tulkinnassa pitkälti samoja kognitiivisia periaatteita, joita hyödynnämme todellisten ihmisten mielten tulkinnassa (Palmer 2003: 325), kuten tulemme havaitsemaan luvussa 3.2. Näistä syistä todellisten mielten diskurssi on monilta osin hedelmällisesti sovellettavissa fiktiivisten mielten diskurssiin.

Palmerin mukaan tulkintamme fiktiivisistä mielistä perustuvat aina niihin käsityksiin, mitä meillä on tosielämän mielistä. Yksi tällainen perustavanlaatuinen käsitys on oletus siitä, että muiden ihmisten mielet ovat olemassa ja muuttavat muotoaan silloinkin, kun ne eivät ole havaintojemme kohteena. Fiktiiviset mielet eivät koskaan avaudu meille kokonaisuudessaan, vaan muodostaessamme koherenttia kuvaa fiktiivisestä hahmosta joudumme tekemään paljon täydennystyötä ja täyttämään tekstin jättämiä aukkoja tietojemme perusteella. Tuloksena on fiktiivinen mieli, jolla on jatkuva ja kehittyvä

tietoisuus; tästä syystä Palmer kutsuu tätä lähestymistapaa jatkuvan tietoisuuden malliksi (*the Continuing-Consciousness Frame*). (Palmer 2004: 175–176.)

Analysoin fiktiivisten mielten tietoisuutta ja tiedostamatonta neljästä eri vinkkelistä. Kaksi ensimmäistä soveltamaani näkökulmaa, puhekategorioteoria ja mielen teoria, ovat laajasti sovellettuja ja yleisiä kognitiivisen narratologian kentällä. Puhekategorioteoria on ollut hyvin merkittävä lähestymistapa tutkittaessa fiktiivisiä mieliä. *Vanhan merimiehen tarinan* kautta tulemme kuitenkin toteamaan joitakin puhekategorioteorian puutteita sekä huomaamaan, ettei sisäinen puhe oikeastaan ole kovin luotettava tietoisuuden kuvastaja. Puhekategorioteorian jälkeen käsittelen toista kognitiivisen narratologian soveltamaa lähestymistapaa, mielen teoriaa. Myös mielen teoria osoittautuu epäluotettavaksi tiedon lähteeksi – kuten mieli itsessäänkin. Tulemme huomaamaan, että tiedostamattomat toiminnot näyttelevät paljon suurempaa osaa fiktiivisten(kin) mielten kokonaistoiminnasta kuin mitä äkkiseltään voisi luulla.

Puhekategorioteorian ja mielen teorian käsittelyn jälkeen siirryn narratologiassa vähemmälle huomiolle jääneisiin kerronnan keinoihin, jotka kenties yllättäen saattavatkin olla parhaita kuvastamaan hahmojen tiedostamattoman toimintaa, vaikka niitä ei aina ole mielletty osaksi tietoisuuden tai varsinkaan tiedostamattoman kuvausta. Kaksi viimeistä alalukua käsittelevät toimintaa tietoisuuden ja ajattelun kuvaajana sekä intermentaalista ajattelua. Nämä lähestymistavat edustavat Palmerin viitoittamaa kokonaisvaltaisempaa tulokulmaa fiktiivisiin mieliin ja ovat johdoksia jatkuvan tietoisuuden mallista (Palmer 2004: 210, 218).

Palmerin mukaan tietoisuutta kuvastavat paitsi henkilön yksityinen ajattelu ja sen ulkoiset ilmaukset, myös henkilön teot ja koko fyysinen ja sosiaalinen konteksti. Keskityn tietoisuuden kuvausten lisäksi siihen, kuinka teot kuvaavat fiktiivisten mielten tiedostamattomia osia, ja kuinka tiedostamaton ajattelu voi nousta pintaan sosiaalisten

ryhmien kollektiivisessa ajattelussa. (Palmer 2003: 347.) Analyysini tarkoituksena on kyseenalaistaa ja laajentaa tietoisuudesta, tiedostamattomasta sekä niiden ilmentymistä tehtyjä yleistyksiä. Kohdetekstini *Vanhan merimiehen tarina* toimii tässä oivallisena apuvälineenä, sillä kokeellisena teoksena se kyseenalaistaa juurtuneita käsityksiä mielemme toiminnoista ja kirjallisuuden kyvystä kuvata niitä. Tulokseksi emme saa tyhjentäviä selityksiä tietoisuuden tai tiedostamattoman toiminnasta – lähinnä joudumme toteamaan, että kykymme päästä käsiksi niin muiden mieliin kuin omaammekaan on varsin vajavainen. Ainoa jäljelle jäävä varma tieto on varmuus epävarmuudesta.

3.1. Perinteisiä ja uudempiä tapoja lähestyä fiktiivisten mielten ajattelua

Ajattelun kirjallinen esittäminen on pitkään ollut valokeilassa sekä kirjallisuudessa että kirjallisuudentutkimuksessa. Kuten todettua, keskiössä ovat hyvän aikaa olleet ajatusten kielelliset ilmaisut. Esimerkiksi Genette uskoi, että ajattelu ja tunteet eivät useimmissa tapauksessa eroa puheesta (Genette 1980: 171). Myös Fludernik esittää, että hahmon ajattelutapa käy ilmi tämän sisäisessä puheessa (Fludernik 2009: 85). Narratologian piirissä onkin lähestytty ajattelun kirjallisia kuvauksia soveltamalla niiden analyysissa erilaisia puhekategoriomalleja, joissa ajattelun esittämisen tapoja on luokiteltu kategorioihin. Omia mallejaan ovat kehittäneet esimerkiksi Fludernik, Cohn ja Palmer itse. Lähestymistapa perustuu siihen oletukseen, että soveltamalla puhekatgorioita fiktiivisten hahmojen sisäiseen puheeseen saadaan tietoa hahmojen ajattelutavoista. (Palmer 2004: 53.)

Jo Dorrit Cohn nostaa esiin teoksensa *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction* (1978) esipuheessa sen epäkohdan, että vaikka tietoisuuden kirjallisia esityksiä on tutkittu pitkään, on mielen sisällön kuvausta suurimman osan ajasta tarkasteltu samoin kuin puhuttua diskurssia. Tämä on vakava puute, sillä suuri osa ajattelusta ei ole kielellistä, eikä sitä siten voida esittää suoran lainauksen kaltaisesti. Se

voidaan ainoastaan kertoa, ja kertomisyrietykset vaativat erityisiä, arkipäivän puheesta poikkeavia kielellisiä keinoja. (Cohn 1978: 9–11.) Myös Alan Palmer kritisoi narratologiassa käytettyjä puhekatgorioita siitä, että ne yliarvioivat sisäisen puheen merkityksen ja käsittävät henkilöahmojen mielet lähinnä yksityisenä, passiivisena ajatusten virtana. Palmerille mieli on suuressa määrin sosiaalinen ilmiö, eikä ajatusten ja toiminnan välinen raja ole niin jyrkkä kuin narratologit ovat aikaisemmissa teorioissaan olettaneet. (Palmer 2004: 13–15.)

Seuraavaksi esittelen lyhyesti puhekatgoriateorian lähtökohdat. Painopisteeni on kuitenkin siinä, miksi puhekatgoriateoria ei riitä fiktiivisten mielten tietoisuuksien tarkastelun välineeksi. Siirryinkin varsin pian puhekatgoriateorioista sellaisiin lähestymistapoihin, jotka käsittävät ajattelun sisäistä puhetta laajemmaksi ilmiöksi. Lopuksi pohdin sitä, kuinka tiedostamatonta ajattelua on ylipäättään mahdollista kuvata kirjallisissa esityksissä.

3.1.1 Puhekatgoriateoriat

Fludernikin kuvailemat ajattelun representoinnin kategoriat ovat sisäinen monologi (sisäinen puhe suoran lainauksen kaltaisesti esitettynä), vapaa epäsuora esitys (sisäinen puhe vapaammin kerrottuna ilman “puhujaa” indikoivia pronomineja) sekä psykonarraatio (hahmon ajattelun kuvaus muuten kuin sisäistä puhetta lainaamalla) (Fludernik 2009: 82). Cohn ja Palmer nimeävät puhekatgoriansa hiukan eri lailla, mutta mallit ovat pääpiirteissään yhteneväiset. Kaikkien kolmen malleissa kategorioiden erottava tekijä on se, kuvataanko sisäistä puhetta suoraan tai epäsuoraan lainaten, vai tuodaanko ajatukset ilmi kuvailun kautta.

Puhekategorioita on vaikeaa soveltaa kohdetekstiini, sillä *Vanhan merimiehen tarinan* kerronta koostuu pitkälti dialogista ja tapahtumien kuvauksesta, ei siis sisäisestä puheesta. Toisaalta tekstillä on ensimmäisen persoonan preesens-muotoinen kertoja, mikä tuottaa helposti sellaisen vaikutelman, kuin kaikki kertojan esittämät kommentit olisivat tämän sisäistä puhetta. Fludernik onkin todennut, että ensimmäisessä persoonassa kerrotut preesensmuotoiset narratiivit ovat erityisen monimutkaisia ja niistä voi olla vaikea erottaa, onko kyse kertojan kommentista, hahmon sisäisestä puheesta vai vapaasta epäsuorasta esityksestä. (Fludernik 2009: 84).

Cohnin puhekategoriainmallin suurimpia ansioita lienee se, että hän monista muista tutkijoista poiketen ottaa huomioon ensimmäisen persoonan kerronnan ja kolmannen persoonan kerronnan erot. Cohn kyseenalaistaa oletuksen siitä, että ensimmäisen persoonan kerronta olisi kolmannen persoonan kerrontaa luotettavampaa. Asia on itse asiassa päinvastoin, sillä kolmannen persoonan kertojahahmot ovat usein kaikkitietäviä, joten heillä on ensimmäisen persoonan kertojaa suurempi pääsy muiden hahmojen mielten sisältöihin. Ensimmäisen persoonan kertojan ollessa kyseessä on tarinan kerronnan ja juonen tasojen välillä useimmiten ajallinen ero, joten kerronnan ja kokemisen näkökulmat eivät ole yhteneväiset. Ensimmäisen persoonan kertojalla ei siis ole suoraa pääsyä edes omaan mieleensä (tai tarkemmin sanottuna menneisyyden minänsä mieleen). (Cohn 1978: 144, 172.)

Olemme jo aikaisemmin todenneet *Vanhan merimiehen tarinan* kertojien epäluotettavuuden ja näkökulman rajoittuneisuuden. Syy epäluotettavuuteen ei ole siinä, että kerronnan ja kokemisen hetkien välillä on ero (vaikka näin onkin), vaan siinä, että hahmot eivät itse tunne oman mielensä toimintaa riittävän hyvin voidakseen kertoa siitä luotettavasti. Valitsemani tulkintatapa teoksesta on se, että Annikan hahmo ilmentää Aarnon ja Niinan tiedostamatonta. Tulkintatapaan kuuluu tietysti määritelmällisesti se ajatus, etteivät Aarno ja Niina itse ole tietoisia asioiden todellisesta laidasta, sillä

muutenhan kyse ei olisi tiedostamattomasta. *Vanhan merimiehen tarinassa* hahmot ovat autuaan tietämättömiä siitä, mikä on “se ainoa oikea totuus” tapahtumista (VMT: 145). Oikeastaan tällaista ainoaa oikeaa totuutta ei ole, eikä siis luotettavia kertojiakaan.

Palmer onkin Cohnin tavoin esittänyt, että kirjallisuustieteilijöiden tulisi luopua siitä ajatuksesta, että ensimmäisen persoonan näkökulma olisi ensisijainen ja kolmannen persoonan kerrontaa luotettavampi väylä saada tietoa mielen toiminnoista. On tärkeää tiedostaa, että voimme erehtyä tai osua oikeaan päätelmissämme niin omista mielentiloistamme kuin muidenkin mielentiloista. (Palmer 2004: 144–147.) Voidaankin kysyä, voiko fiktiivinen henkilö koskaan olla täysin luotettava kertoja – ellei kertojahahmo sitten ole jo lähtökohtaisesti kaikkietävä.

3.1.2 Sisäisestä puheesta laajempaan ajattelun määritelmään

“Kaatuvien keilojen fosforivälkkeessä välähtää oivallus”

Vanhan merimiehen tarinan kerronta ei siis helposti taivu kategorioihin. Hahmojen mielten sisältöjen kuvaus ei muutenkaan ole aina kovin suoraviivaista, sillä ulkoiset tapahtumat sekoittuvat helposti hahmojen sisäiseen maailmaan, kuten tässä psykonarraation kategoriaan kuuluvassa kohdassa: “kaatuvien keilojen fosforivälkkeessä välähtää oivallus. En täysin käsitä sen tulosuuntaa, ehkä keilat heijastavat sen jostain selkäni takaa.” (VMT: 109.)

Hahmojen ajatuksia ei kuvata ikään kuin ne olisivat peräisin heidän yksityisistä mielistään, vaan niiden lähteenä on ympäröivä todellisuus. Ajatukset syntyvät reaktioina ulkoisen maailman kausaalisiin voimiin: ne ovat kuin keilat, jotka vääjäämättä kaatuvat vierivän pallon voimasta. Ajattelijaa ei yksin kykene tuottamaan tietoa: Annikan oivalluksen ”paljastumiseen vaadittiin täydellinen kaato” (VMT: 110). Toisin sanoen ajatukset

syntyvät vuorovaikutuksessa ympäristön kanssa, ja ilman ympäristön vaikutusta ajattelu olisi mahdotonta.

Palmer kuvaa tätä ilmiötä esittämällä, että kognitiiviset toiminnot levittäytyvät fyysiseen ympäristöönsä (*physically distributed cognition*). Konteksti on olennainen osa kognitiota, eikä mieli voi toimia tyhjiössä ilman ympäristön tarjoamia ärsykeitä. Ympäristö toimii kognitiivisten toimintojen osana tai apuna. (Palmer 2004: 159.) Annika on ääriesimerkki tästä, sillä hän on väline vanhempiansa tiedostamattomassa ajattelussa – ja jopa tiedostamattomassa sisäisessä puheessa (!). Annikan hahmo osoittaa, että tietoisuuden tai kognition luonne ei ole yksityinen, vaan interaktiivinen (Palmer 2004: 89–90).

Niinan ja Aarnon ajattelu ei kuitenkaan hyödynnä pelkästään Annikaa ja kommunikaattoria, vaan se on monin muinkin tavoin levittäytynyt ympäristöönsä. Raja henkilöhahmojen mielentilojen ja fyysisen ympäristön välillä on häilyvä, sillä vaikkapa tekstissä kuvattu säätila kuvaakin usein itse asiassa hahmojen sisäistä tilaa. Perheen ahdinko esimerkiksi on “ohut vaaleanharmaa lumituisku, enemmän tuulta kuin lunta” (VMT: 131).

Metaforat poikkeavat tavallisesta siinä mielessä, että fyysinen ympäristö ei pelkästään kuvasta henkilöhahmojen mieltä vaan toimii myös vuorovaikutuksessa sen kanssa: ”En huomaa muutosta huoneen valaistuksessa, mutta jotain tapahtuu. Ehkä erkkerin kasvillisuus on aistinut ahdinkoni ja alkanut erittää huoneeseen mielihyvähormonia. Pelko väistyy [...]. (VMT: 117.) *Vanhan merimiehen tarinassa* fyysinen ympäristö ei toimi pelkästään kognitiivisten toimintojen mahdollistajana ja apuna, vaan se on osana muodostamassa ja kuvastamassa henkilöhahmojen kokonaisvaltaista mielenmaisemaa. Kun henkilöhahmon mielentila muuttuu, on sillä vaikutusta ympäröivään todellisuuteen, mikä taas vuorovaikutteisesti muuttaa hahmon sisäistä todellisuutta. Hahmojen mielet eivät

rakennu sisältä käsin, vaan vuorovaikutuksessa ympäristön kanssa. Annikan mieli ei pysty vuorovaikuttamaan lainkaan, joten se on täysin ympäristön viettäessä.

Monet kognitiivisen narratologian tutkijat ovat olleet sitä mieltä, että kielen tutkiminen on kognitiivisten prosessiemme tutkimista, sillä kielen rakenteiden uskotaan noudattavan ajattelumme rakenteita tai muovaavan niitä. Edellä olen kuitenkin esittänyt perusteita sille väitteelle, että ajattelu on paljon muutakin kuin sisäistä puhetta. Vaikka kieli kiistämättä muodostaa osan ajattelustamme ja ohjaa sitä, on kuitenkin tärkeää pitää mielessä, että se on vain yksi kognitiivinen työkalu muiden joukossa. Tästä syystä fiktiivisten mielten tutkimuksessa on tärkeää ottaa huomioon paitsi henkilöhahmojen sisäistä puhetta kuvaava kieli, myös laajempi kokonaiskuva ja henkilöhahmoa ympäröivä konteksti. (Palmer 2004: 95–97.) Tietoisuutta eivät ole pelkät kielelliset ajatukset, vaan kaikki mitä tietoinen mieli kokee ja havaitsee.

Palmer huomauttaakin, että kirjallisuustieteen ulkopuolella mielen kielellisillä sisällöillä ei itse asiassa ole ollut kovinkaan suurta roolia tietoisuuden tutkimuksessa. Mielen sisällöt koostuvat itsetietoisuuden ja subjektiivisten kokemusvaikutelmien (kvalia) lisäksi tiedonkäsittelystä, joka koskee esimerkiksi aistitietoa ja tunteita. (Palmer 2004: 98–99.) Kaikkea tätä voidaan kyllä kielellistää, mutta se ei ole mitenkään välttämätöntä mielen toiminnolle. Kieli on voimakas ajattelun ja toiminnan suuntaamisen työkalu, mutta hyvinkin älyllinen mentaalinen toiminta on täysin mahdollista myös ilman kieltä (Palmer 2004: 93).

Näin olemme päätyneet *Vanhan merimiehen tarinan* ja Palmerin tutkimusten kautta määrittelemään ajattelun kokonaisvaltaisesti. Se ei ole mahdutettavissa puhekatgorioihin, vaan levittäytyy ympäristöönsä. Mieli käyttää ympäristöä ajattelun apuna: mieli heijastaa ympäristöä ja ympäristö mieltä. Olemme todenneet, että sisäisen puheen lisäksi ajattelua voi kuvata monilla muillakin keinoilla. Fyysisen ympäristön kuvailukin voi itse asiassa olla

mielen toimintojen kuvailua. Seuraavaksi tarkennamme ajattelun kuvauksesta erityisesti tiedostamattoman ajattelun kuvaukseen.

3.1.3 Miten tiedostamatonta ajattelua voidaan kuvata kirjallisuuden keinoin?

Tutkimukseni toisessa luvussa määrittelin ajattelun seuraavasti: “Ajattelu on mielen sisältöjen jäsentelyä, jonka tavoitteena on eliön tarkoituksenmukainen toiminta vuorovaikutuksessa ympäristön kanssa. Ajattelu voi olla tietoista tai tiedostamatonta, ja vain pieni osa siitä on kielellistä.” Tämän määritelmän nojalla on vaikeaa tehdä eroa ajattelun ja muun mielen toiminnan kuvauksen välille. Palmer laskeekin ajattelun kuvaukseksi kaikki fiktiivisten mielten tietoisesti tekemät toiminnot, kuten teot, tunteet ja intentiot. Näin ajatellen kaikki mielen tarkoituksenmukaiset prosessit itse asiassa ovat ajattelua. Jos ajattelu voi olla tiedostamatonta, niin miten tämä ilmenee ajattelun kirjallisissa kuvauksissa?

Kuten olemme alan tutkijoiden avustuksella todenneet, suuri osa mieleemme toiminnoista tapahtuu tiedostamattoman alueella. Tietoisuuden alue on varattu yllättäville tilanteille, jotka vaativat erityistä huomiota. Juuri nämä tilanteet, kuten Palmer huomauttaa, ovat tilanteita, joiden fiktiivisten kertomusten juonet punoutuvat. Kuitenkin myös tiedostamattomalla on tarinoissa osansa. Palmerin mukaan tietoisien mielen kuvauksessa käsitellään usein tilanteita ja tapahtumia, jotka ovat tarinan kontekstissa jo tulleet tutuiksi. Ei-tietoiset tilat sen sijaan toimivat tarinoiden sisällä eri tavalla: ne eivät välttämättä ole seurausta jo tutuiksi tulleista tapahtumista, vaan ne toimivat itse tulevien, tarinan kannalta merkityksellisten tapahtumien syinä ja laukaisijoina. (Palmer 2004: 101–108.)

Yleisen käsityksen mukaan tiedostamatonta ei ole mahdollista kuvata verbaalisesti. Tällä perusteella voisi ajatella, että tiedostamattomat ajatusprosessit jäävät kertovan tekstin

keinojen ulottumattomiin. Toisaalta monet tekstit käsittelevät nimenomaan sellaisia tuntemuksia ja toiveita, joista kertojat tai henkilöhahmot eivät itse ole tietoisia. Nämä ilmiöt eivät silloin suoraan näy hahmojen ajattelun tai puheen kuvauksessa, mutta ne heijastuvat näiden käytöksessä. Ajatuksen ja teon välillä on tällöin ristiriita: hahmot eivät itse ole tietoisia oman käytöksensä perimmäisistä syistä. (Fludernik 2009: 85–86).

Juuri näin on asia *Vanhan merimiehen tarinan* Aarnon kohdalla. Aarno ei tiedosta toivovansa oman tyttärensä kuolemaa, eikä hän tietoisesti ajattele Annikan surmaamista. Kuitenkin eutanasia nousee esiin kommunikaattorin kautta käydyissä keskusteluissa. Kommunikaattorilla kirjoittaminen on teko, jota Aarno ei tiedä tekevänsä, ja se on ristiriidassa hänen tietoisten ajatustensa kanssa. Annikan kautta *Vanhan merimiehen tarinassa* siis kuvataan tiedostamatonta ajattelua. Teon ja tietoisuuden välistä suhdetta tulen käsittelemään tarkemmin luvussa 3.3. Kiteytyksenä tiedostamattomasta ajattelusta voi kuitenkin sanoa sen, että sitä kuvataan kirjallisuudessa hahmojen toiminnan kautta – kuten tiedostamatonta useimmiten muutenkin, sillä tiedostamaton kielellistetty ajattelu lienee käsitteellisesti mahdotonta. Teon tiedostamaton luonne näkyy siinä, että se on ristiriidassa tietoisten ajatusten kanssa.

3.2 Mielen teoria

Tärkeä kognitiivisen kirjallisuudentutkimuksen piirissä käytetty tapa lähestyä fiktiivisiä mieliä on soveltaa niihin niin kutsuttua mielen teoriaa. Mielen teoria tarkoittaa ihmisen sosiaaliselle toiminnalle välttämätöntä oletusta siitä, että muilla ihmisillä on omamme tavoin toimiva mieli, sekä kykyä tehdä päätelmiä toisten mielten toiminnasta näiden käytöksen perusteella. Mielen teoria on kehittynyt inhimillisen toiminnan työkaluksi, jonka avulla toimimme jokapäiväisessä elämässämme toisten ihmisten kanssa. Mielen teorian kautta meillä on kyky “lukea muiden ajatuksia”. Erityisesti venäläis-amerikkalainen

kirjallisuudentutkija Lisa Zunshine tunnetaan siitä, että hän on soveltanut mielen teorian käsitettä kirjallisuustieteellisessä tutkimuksessaan. Myös Alan Palmer ja monet muut ovat hyödyntäneet käsitettä menestyksekkäästi. (Zunshine 2006: 10; Palmer 2010b: 181.)

Vakiintunut suomennos englanninkieliselle termille “mind-reading” on “ajatusten lukeminen”. Termin suora käänös olisi tietenkin mielen lukeminen, joka kuulostaa vähemmän sujuvalta, mutta on ilmaisuna tarkempi. Vakiintunut suomennos saattaisi aiheuttaa sekaannusta, sillä tässä tutkimuksessa olen tehnyt selvän eron ajattelun ja mielen käsitteiden välille. En tässä yhteydessä tarkoita pelkkien ajatusten lukemista, vaan tulkinnan kohteena ovat kaikki mielen sisällöt. Varsinaisten ajatusten lisäksi lukemisen kohteena ovat esimerkiksi persoonallisuus, tunteet ja intentiot. Siksi käytänkin termin “mind-reading” suomennoksena ajatustenluvun sijaan ilmaisua “mielten lukeminen”.

Mielen teoria -käsitteen soveltaminen kirjallisuustieteessä perustuu siihen, että juuri mielen teorian avulla tulkitsemme myös fiktiivisiä henkilöitä. Oletamme kirjallisuuden henkilöille mielet, luemme ja ennakoimme näiden toimintaa – vaikka lukiessamme toki olemme tietoisia siitä, että fiktiiviset henkilöt eivät ole todellisia. (Zunshine 2006: 10.) Näin ajatellen romaanien lukeminen on mielten lukemista (Palmer 2010b: 182). Kertova teksti tosin tarjoaa mielten lukemisen tueksi hieman erilaisia vihjeitä kuin ihmiset reaali maailmassa, sillä romaanissa kuvataan henkilöiden ulkoisen käytöksen lisäksi myös heidän sisäistä, henkilökohtaista mieltään.

Sekä Palmer että Zunshine esittävät, että lukemisen merkitys lukijalle on olla ikään kuin leikkiä, jossa tämä eläytyy erilaisiin rooleihin oppiakseen uusia näkökulmia maailmaan ja testatakseen niitä. Tähän liittyen Zunshine esittää, että suurin syy sille, miksi ylipäättään nautimme kertovien tekstien lukemisesta, on se nautinto, jonka saamme onnistuneesta “ajatustenlukukokemuksesta” – toisin sanoen kun sovellamme mielen teoriaa monimutkaisiinkin kerronnallisiin rakenteisiin ja huomaamme kykenevämmekö koostamaan

kirjallisista kuvauksista samastuttavia mieliä (Zunshine 2010a: 16–22). Kertovien tekstien funktio onkin toimia meille eräänlaisena “mieltenlukutesteinä”, ja kokeellisempi, monitasoisempi kirjallisuus toimii suorastaan mielen kehittäjänä ja laboratoriona. (Mt.:13.)

Monitasoisella ajatustenlukemisella tarkoitetaan sellaisia toisten mieliä koskevia päätelmiä, jotka ulottuvat yksittäisen mielen yksittäisiä tiloja pitemmälle. Esimerkiksi *Vanhan merimiehen tarinassa* lukija ymmärtää (1) Aarnon olevan vihainen (2), kun hän olettaa Annikan pahoittavan mielensä (3), koska tietää Annikan tietävän (4) terapeutkinsa epäilevän (5) fasilitaation toimivuutta. Tässä ajatustenlukuprosessi tapahtuu viidellä eri tasolla ja koskee lukijan lisäksi kolmea fiktiivistä hahmoa, ja käsittää sellaisia mentaalaisia prosesseja kuin ymmärrys, tieto ja epäily sekä vihan ja surun tunteet. (Palmer 2010b: 184; VMT: 79–80.) Tyylipuhtaasti mielen teorian toimintaa kuvataan esimerkiksi lauseessa “tajuun Annikan epäilevän, että miljoonapäinen gnuukatras olisi väärennetty” (VMT: 8).

3.2.1 Mielen teorian erehtyväisyys

Palmer tuo mielen teorian kirjallisiin sovelluksiin mielenkiintoisen lisän ottamalla huomioon ajatustenlukukykymme vajavaisuuden. Ne päätelmät, joita mielen teoriaa soveltaen teemme toisten ihmisten käytöksestä, voivat hyvinkin olla virheellisiä. Uskomuksemme toisten ihmisten sisäisistä tiloista saattavat perustua vääriin tulkintoihin tai siihen, että toinen kontrolloi käytöstään luodakseen valheellisen vaikutelman omista mielentiloistaan, kuten totesimme luvussa 2.2.2, jossa käsitelin *Vanhan merimiehen tarinan* kohtausta, jossa Aarno hakee psykiatrilta sairauslomaa ja lääkitystä. Kirjallisuus usein leikittelee juuri tällä erehtymisen mahdollisuudella sekä kertojen ja hahmojen kyvyllä johtaa toisiaan (ja lukijoita) harhaan. (Palmer 2004: 134).

Mielen teorian käyttäjinä olemme jatkuvasti tietoisia siitä mahdollisuudesta, että saatamme tulkita saamaamme informaatiota väärin. Keho on ainoa olemassa oleva väylämme toisten mieliin, mutta se ei suinkaan ole läpinäkyvä ikkuna, josta näkisimme mielen sellaisena kuin se on. Kykymme toimia menestyksekkäästi muiden parissa perustuu pitkälti mielen teoriaan, mutta mielten lukijoina meidän on muistettava myös ruumiinkielen mahdollinen harhaanjohtavuus. (Zunshine 2011: 66–67).

Kohdetekstini tuo hyvin esiin myös sen, kuinka sovellamme mielen teoriaa aina omista lähtökohdistamme käsin. Mieleemme ovat herkkiä tulkitsemaan toisten mielenliikkeitä ja tekevät niistä pitkälle meneviä päätelmiä pientenkin vihjeiden pohjalta. Tämä saattaa johtaa siihen, että näemme intentionaalista ajattelua sielläkin, missä sitä ei ole. *Vanhan merimiehen tarinassa* käy juuri niin, kun Aarno ja Niina yrittävät oman psyykensä pelastaakseen nähdä halvaantuneessa tyttäressään merkkejä tietoisesta mielestä.

Aarno ja Niina tulkitsevat Annikaa sen oletuksen läpi, että Annikalla on kommunikaatioon kykenevä tietoinen mieli. He olettavat Annikan nytkähdykset ja äännähdykset tietoisiksi teoiksi ja mielenilmauksiksi: “Annikan ulvahdus merkitsee, että hän tahtoo kirjoittaa” (VMT: 8), “Annika kiljahtaa hölmistyneen kuuluisen tervehdysten” (VMT: 12). He näkevät tytön kehossa merkkejä älyllisestä mielestä jopa silloin, kun tyttö nukkuu: “Annikalla on hajamielisen professorin kasvot. Joku ulkopuolinen voisi pitää avoimen suun ilmettä hölmönä tuijotuksena. Minä näen hänen raottuneissa huulissaan uteliaisuuden ja tiedonhalun, alituisesti muotoutuvat uudet kysymykset.” (VMT: 17.)

Kuitenkin vasta fasilitaation aloittamisen myötä vanhemmille on kehittynyt usko siihen, että Annika todella pystyy kommunikoimaan heidän kanssaan. He olivat hoitaneet Annikaa 12 vuotta tulkitsematta Annikan ulvahduksia muuksi kuin korkeintaan kivun ilmauksiksi: “Viisi vuotta sitten, kun minä ja Niina emme olleet löytäneet fasilitaation kautta yhteyttä Annikaan, hänen kiljuntansa todella koetteli hermojamme. Varsinkin Niina kävi noihin

aikoihin lähellä romahduspistettä.” (VMT: 13.) Romahduspisteen välttämiseksi Aarno ja Niina omaksuivat tapoja lukea Annikan mielenliikkeitä sellaisistakin vihjeistä, joita normaalitilanteessa ei tulkittaisi tahdonilmauksiksi.

Aarnon ja Niinan Annikaa koskeva mielen teoria on kuitenkin sisäisesti ristiriitainen, sillä joskus – tässäkin tapauksessa itseään suojellakseen – he tulkitsevat tytön ääntelyn tahdottomiksi reaktioiksi: “Vaikka Annikan kiljunta ei ole vähentynyt, mieltämme huojentaa tieto, etteivät huudot johdu sietämättömistä kivuista. Annika on kertonut, että hänen lihaksiaan kyllä särkee [...], mutta kipu ei pakota häntä huutamaan. Kiljahdukset ovat äänihuulten, kurkunpään ja keuhkojen tahdotonta kouristelua, jolle hän ei mahda mitään.” (VMT: 13.) Aarno ja Niina eivät itse tunnu huomaavan toiminnassaan mitään epäloogista, vaan he ovat taitavia lukemaan Annikaa tavoilla, jotka tukevat heidän omia uskomuksiaan ja tarpeitaan. Toisinaan he näkevät Annikan kehossa syvällistä tietoisuutta, toisinaan taas mielen tahdosta riippumattomasti liikkuvan ruumiin.

Vanhan merimiehen tarinan asetelmat osoittautuvat kaikessa mielikuvituksellisuudessaan todellisten ilmiöiden satiireiksi tai arkipäivän “mielen teorioiden” kyseenalaistuksiksi. Aarnon ja Niinan toiminta tuntuu ehkä absurdilta, mutta toimimme kaikki itse jatkuvasti samoin. Tulkitsemme todellisuutta omien toiveidemme, pelkojemme ja uskomustemme läpi. Mieleemme muodostaa todellisuudesta koherentin, ennakko-oletuksiimme sopivan kuvan, vaikka havaintomme olisivatkin ristiriidassa toistensa tai todellisuuden kanssa. Emme välttämättä havaitse näitä ristiriitaisuuksia, sillä suuri osa mielen prosesseista tapahtuu tiedostamattomasti. Erityisesti tiedostamattomissa pysyttelevät ne asiat, joita ei ole hyödyllistä tiedostaa esimerkiksi siitä syystä, että ne olisivat mielelle liian raskaita ja siksi uhka mielenterveydelle.

3.2.2 Mielen teoria ja tiedostamaton

Käytämme mielen teoriaa usein myös tiedostamattamme; itse asiassa, kuten Zunshine huomauttaa, on mielen teoriaa käytännössä mahdotonta tietoisesti kytkeä pois päältä. Mielten tulkitseminen on niin olennainen osa sosiaalista toimimista, että se on lähes automaattista. Teemme jatkuvasti päätelmiä muista ihmisistä näiden ulkoisen olemuksen perusteella, halusimme sitä tai emme. Monet mielen tulkinnan prosessit myös tapahtuvat tiedostamattoman alueella, tietoisuuden saavuttamattomissa. (Zunshine 2011: 65–67)

Aarno ja Niina tulkitsevat Annikaa omien uskomustensa, toiveidensa ja pelkojensa kautta – ja erehtyvät. Annika ei silti ole ainoa, jonka suhteen heidän tiedostamattomat mieltensä johtavat heitä harhaan. He nimittäin erehtyvät myös itsestään. Ehkä vieläkin tärkeämpi Palmerin esittämä huomio koskeekin ensimmäistä persoonaa eli omaa mieltämme. Palmer esittää mielenfilosofeihin vedoten, että päätelmämme oman mielemme toiminnasta perustuvat mielen teoriaan siinä missä päätelmämme toisten mielistäkin. Kuten todettua, suurin osa mielemme toiminnoista tapahtuu välittömän tietoisuutemme ulkopuolella. Näkemyksemme omista mielentiloistamme perustuvat toisaalta mielen toimintaperiaatteita koskeviin uskomuksiimme ja toisaalta niihin tulkintoihin, joita teemme kehomme välittämistä kuvista ja tuntemuksista. Perusteet ovat siis lähtökohtaisesti samat kuin ne, joiden kautta teemme päätelmiä toisten mielistä, näkökulma vain on eri. (Palmer 2004: 144–145.)

Erehtymisen mahdollisuus on läsnä erityisesti silloin, kun mielentilat tai teot johtuvat mielen tiedostamattomista prosesseista. Kuten Palmer psykologi Timonthy Wilsonin tutkimuksiin vedoten toteaa, on tiedostamatonta mieltä mahdotonta tarkkailla sisältä käsin, mutta voimme saada tietoa omasta tiedostamattomastamme tarkkailemalla omia reaktioitamme (ja muiden reaktioita meihin) ulkopuolisesta näkökulmasta. Näin ollen myös oman mielemme tiedostamattomat osat ovat jossain määrin ulottuvillamme. (Palmer

2010b: 187–188.) *Vanhan merimiehen tarinassa* Aarnon ja Niinan tiedostamattomat mielet tulevat heille saavutettaviksi Annikan hahmon kautta.

Mielen teoria on läsnä myös itse tiedostamattoman toiminnassa: mielemme tekee päätelmiä ja muodostaa käsityksiä muista ihmisistä silloinkin, kun emme itse ole siitä tietoisia. Siksi meissä saattaa joskus herätä tunteita tai impulsseja, joille emme keksi selitystä ja jotka tuntuvat siksi epärationaalisilta. Tiedostamattomat asenteet muodostuvat pienenkin tietomäärän perusteella, eikä uusi vastakkainenkaan tieto välttämättä muuta niitä. (Palmer 2010b: 189.) Kun Niina lakkaa luottamasta Aarnoon, luottamuspula ilmenee Annikan hahmon kautta hyväksikäyttösyttöksinä.

Kuitenkin tiedostamattomamme tekemät päätelmät ja havainnot saattavat usein olla itse asiassa tarkempia ja totuudenmukaisempia kuin tietoisesti muodostetut näkemykset. Tämä johtuu siitä, että tietoisia ajatusprosesseja värittävät ympäristön normit eli käsityksemme siitä, kuinka meidän tulisi tuntea ja ajatella. Tiedostamattomat käsitykset noudattavat erilaista logiikkaa, joka saattaa olla ristiriidassa ympäristön normien kanssa. Tämän seurauksena mielessämme saattaa vaikuttaa samanaikaisesti useampi keskenään ristiriidassa oleva tunne tai uskomus. (Palmer 2010b: 189–190.)

Näin on erityisesti Aarnon kohdalla. Oman tyttären armomurhan ehdottaminen ei ole sosiaalisesti eikä edes Aarnolle henkilökohtaisesti hyväksyttävää. Toisaalta tyttären hoitaminen on henkisesti liian raskasta. Niinpä Aarnon mielessä vaikuttaa kaksi keskenään ristiriidassa olevaa voimaa: halu vapautua omaishoitajana olemisen takasta, ja toisaalta sosiaalisesti hyväksyttävät tunteet, kuten rakkaus omaa tytärtä kohtaan ja halu suojella tätä. Aarno pystyy samanaikaisesti toteuttamaan molempia halujaan, kunhan toinen ilmenee tietoisuuden ja toinen tiedostamattoman alueella.

Vanhan merimiehen tarinan henkilöhahmot suistuvat tuhoisaan kierteeseensä, kun Aarnon ja Niinan tiedostamattomat alkavat tuottaa keskenään erilaista tarinaa, jolloin Annikan hahmo muuttuu sisäisesti ristiriitaiseksi. Isän fasilitoidessa hän puhuu armomurhasta, kun taas äidilleen hän syyttää isäänsä valehtelusta ja jopa inestistä. Vanhemmat alkavat syytellä toisiaan, eivätkä he tiedä enää mihin uskoa, sillä heidän kuvansa todellisuudesta ei ole enää koherentti. Molemmat puolustavat omaa oikeuttaan totuuden määrittelyyn: “Jos sulla on oikeus väittää että mä keksin näitä armomurhajuttuja ja lavastan ne Annikan ideoiksi, niin yhtä lailla kai mäkin voin otaksua että koi kylvetysjutut ja inestijutut on sun oman pään tuotetta” (VMT: 145). Aarnon ja Niinan tiedostamattomat pelot ja halut kamppailevat Annikassa. Ilmaisukyvyttömällä Annikalla puolestaan ei ole oikeutta väittää tai otaksua mitään.

Vanhempien riitaa seuraa kappale, jossa Aarnon hahmo murtautuu ulos tarinan kehyksestä ja alkaa puhutella lukijaa suoraan. Hän pyytää lukijalta totuutta, sillä hänellä itsellään ei ole sitä antaa: “Kerro sä sun näkökulma ja sun mielipide. Kun ihan tosissani haluaisin kuulla sen ainoan oikean mielipiteen ja totuuden.” (VMT: 145.) Meillä on valtava kaipuu “siihen ainoaan oikeaan totuuteen”, ja sen puuttuminen on syvä kriisi. Tarvittaessa haemme totuutta ulkopuoliselta auktoriteetilta, mutta petymme huomattessamme, että muiden tarjoama totuus onkin vain vajavainen tulkinta siinä missä omammekin. Näin käy myös Aarnolle *Vanhan merimiehen tarinassa*:

“Mutta siis jos sä ihan oikeasti haluat tietää mistä kenkä puristaa niin vilkaise kulman taakse. Minkä kulman taakse. Tämän kulman tässä näin. Tai tuon toisen. Kyllä tässä talossa kulmia riittää. Mitä toikin nyt taas oli olevinaan. Ei mun oikeasti tarvi katella eikä kuunnella tätä. Mä annan merkkejä tietokoneella ja te tulkitsette ja päättelette ja täydennätte loput. Anna nyt olla jo. Emmä jaksu kuunnella sua enää yhtään.” (VMT: 145.)

Jälleen kerran kohdeteksti ottaa lähes suoraan kantaa mielenfilosofiseen kysymykseen. Talo on psykoanalyysissa ja runoudessa yleisesti käytetty mielen metafora, jota voisi (Cohnin termejä käyttäen) kutsua myös psykoanalogiaksi. Niinpä lause “kyllä tässä talossa kulmia riittää” on tulkittavissa siten, että mielistämme voi tehdä erilaisia tulkintoja sen mukaan, mistä kulmasta sattuu katsomaan. Lause “Mä annan merkkejä tietokoneella ja te tulkitsette ja päättelette ja täydennätte loput” taas viittaa siihen, että muiden (mielen teorian perusteella) tekemät vajavaiset ja virheellisetkin tulkinnat Aarnon mielestä turhauttavat Aarnoa.

Toisaalta taas viittaus tietokoneella kirjoitettuun tekstiin antaisi ymmärtää, että Aarno on tietoinen siitä, että kyseessä on kirjoitettu teos, jota tulkitaan samalla lailla aukkoja täydentämällä kuin muiden mieliäkin. Aarno tietää, että lukijan tehtävä on muodostaa totuus vajavaisen tiedon pohjalta. Maria Mäkelä on väitöskirjassaan käsitellyt tätä kertovan fiktion monitasoisuutta, joka osaltaan erottaa kirjalliset mielet fiktiivisistä mielistä: ”Henkilöhahmo haluaa luoda kirjallisen kertomuksen omasta sisäisyydestään; kertoja osoittaa henkilöhahmon olevan kaunokirjallisten kehysten uhri, mutta heijastelee kuitenkin aivan samoja konventioita omassa kerronnassaan; lukija tulkitsee kaikkea tätä ja huomaa kuitenkin, että väärintulkinnan mahdollisuuksia tematisoidaan jo tulkinnan kohteena olevassa fiktiivisessä maailmassa” (Mäkelä 2011: 36).

Mielen teoriaa sovelletaan kaikkiin mieliin, niin todellisiin kuin fiktiivisiinkin, ja teorian kautta muodostamamme kuva on aina yhtä epäluotettava. Syy epäluotettavuuteen on siinä, etteivät mielet (sen enempää omamme kuin toistenkaan) ole kokonaisuudessaan saavutettavissamme. Suuri osa mielten sisällöistä on suoran tiedon tavoittamattomissa, piilossa tiedostamattomassa. Tosielämässä virhetulkinnan mahdollisuus on aina läsnä, ja tästä syystä myös kirjallisuus (jolla toisaalta on mahdollisuus esittää fiktiivistä mieltä koskevat tieto varmana) usein kuvaa juuri erehtymistä ja sen mahdollisuutta.

3.3 Teot ja tietoisuus

Tarinoiden juonet alkavat useimmiten siitä, että henkilöhahmo joutuu toimimaan uudessa ja yllättävässä tilanteessa. Kun henkilöhahmo kohtaa ongelman joka vaatii hänen huomiotaan, hän alkaa toimia ongelman ratkaisemiseksi. Toiminnasta seuraa tapahtumia, joista muodostuu juoni. Palmerin mukaan fiktiivisten mielten kuvaukset käsittelevät tällöin nimenomaan hahmojen tietoisuutta, sillä tietoisuus on tavoitesuuntautuneen toiminnan edellytys. (Palmer 2004: 108).

Kuten juuri edellisessä alaluvussa totesimme, yrittää Aarno ratkaista häntä piinaavan ongelman eli päästä ulos kestävästä elämäntilanteesta surmaamalla oman tyttärensä. Aloite armomurhaan nousee Aarnon omasta tiedostamattomasta, joka ilmenee Annikan kautta. *Vanhan merimiehen tarinan* juoni muodostuu siitä, kuinka Aarno ja Niina yrittävät kumpikin tavallaan ratkaista kohtaamansa ongelmat. Ratkaisuyrityksiin kuuluu tekstin tuottaminen liikuttamalla Annikan kättä kommunikaattorin näppäimistöllä. Kyse on eittämättä tavoitesuuntautuneesta, mutta kuitenkin tiedostamattomasta toiminnasta.

Tämä on erittäin huomionarvoinen seikka, sillä se asettaa kyseenalaiseksi Palmerin ja monien mielenfilosofien, esimerkiksi Dennettin (1991: 31–32) väitteen siitä, että juuri tietoisuus erottaa teot (*actions*) tapahtumisista (*doings*) (Palmer 2004: 118). Halvaantuneen tytön käden liikuttelu näppäimistöllä on kiistämättä teko. Kun liikuttelu vielä tuottaa mielekästä tekstiä, sitä ei voida mitenkään kutsua satunnaiseksi tapahtumiseksi tai tahattomaksi kehon liikkeeksi, vaan se vaatii teolle ominaisia mielen toimintoja kuten intentionaalisuutta, uskomuksia ja tietoja. Henkilöhahmot eivät tästä huolimatta ole tietoisia edes siitä, että he ovat fasilitoinnilla tuotetun tekstin todellisia tekijöitä, ja tekstin sisältö usein yllättää heidät.

Tärkeimmät kohdetekstini kohdat, jossa teon ja tietoisuuden yhteys katkeaa, liittyvät Annikan armomurhaan. Ensimmäisen kerran se nousee esiin Aarnon fasilitoidessa Annikaa sen jälkeen, kun toivo tytön liikuntakyvyn mahdollistavan leikkauksen onnistumisesta on menetetty. Tyttö on ollut pitkään “hiljaa”, mutta nyt hän tuntuu taas haluavan puhua. Ensin Aarno ilahtuu, mutta fasilitoinnin tuottama puhe onkin jotain muuta kuin hän on odottanut:

lääkkeistä pystyy selvittää kai mitn voi käyttää niin eitteijää merkkejä

Hetkinen. Mitäs tämä nyt on? Luen tytön viestin useampaan kertaan. En saa selvää. Siis mistä lääkkeistä puhut? voitko hiukan tark entaa kun mä en oikein tajunnut mitä yrität sanoa

(VMT: 118.)

Annikan “puhe”, toisin sanoen Aarnon itse tiedostamattomasti tuottama teksti, tulee Aarnolle täytenä yllätyksenä. Hän joutuu lukemaan tekstin useaan kertaan, jotta pääsisi selville viestin sisällöstä. Sen laajempi merkitys jää hänelle yhä epäselväksi.

Seuraavassa kappaleessa Aarno yrittää tulkita Annikan mielenliikkeitä tämän fyysisen olemuksen pohjalta. Osin hän kokee onnistuvansa siinä, ja hän kertoo lukijalle sekä havaintonsa että tulkintansa siitä: “Nyt tyttö jäykistyy. Näen, että hänen täytyy miettiä vastauksensa tarkkaan. Hän keskittyy. Silmät ja suu raollaan kuin kolme salaisuuden verhoa.” (VMT: 118.) Aarno siis kokee voivansa tulkita Annikan kehon välittämiä viestejä, kuten jäykistymistä, ja päätellä sitä kautta asioita tytön henkisestä tilasta. Silti isä korostaa, että tytön mielen sisältö on hänelle tuntematon, eikä hän osaa aavistaakaan mitä Annika aikoo seuraavaksi sanoa: “Vaikka katson verhojen rakoihin, en hahmota mitä siellä tapahtuu, millaisia yllätyksiä pääni menoksi on kaavailtu” (VMT: 118).

Fasilitointi jatkuu, ja Annikan mainitessa murhan suoraan on isän järkytys valtava:

näin ei voi jatkua ktn sanottu. säkin muisstat ne insuliini surmat. niin varmasti löytyy tapa mitn

Liian kova sähköisku paukahtaa äkkiä. Riuhtaisen käteni irti. En tiedä, tuliko isku tietokoneen näytöltä vai Annikan käsivarresta. Hyvä etten takertunut kiinni. Annikan käsi jää vaappumaan holtittomana sivulle. Hän ei voi jatkaa lausetta loppuun yksin.

(VMT: 118–119.)

Lainatussa kappaleessa on monta huomionarvoista seikkaa ja merkityksellistä ilmaisua. Aarno kokee järkytyksen tunteen fyysisenä sähköiskuna, joka tulee äkkiä ja on “liian kova”. Ajatus armomurhasta on niin kauhistuttava, että hänen on vaikea kestää sitä, ja se tulee yllättäen. Aarno ei ole varma tuskallisen järkytyksen alkulähteestä: hän ei tiedä, tuleeko isku tietokoneen näytöstä vai Annikasta. Hän riuhtaisee kätensä pois sanoutuakseen irti näytölle ilmestyneistä riveistä. Kuitenkin hänen toimintansa sai ne aikaan, koska ilman isän myötävaikutusta Annikan käsi heiluu voimattomana kykenemättä tuottamaan minkäänlaista tekstiä. Iskun alkulähde ei ole tietokoneen näyttö eikä Annika, vaan Aarno itse.

Tässä kohtauksessa Aarno tekee ensimmäisen teon, joka tulee johtamaan Annikan surmaan. Teko on sanan “surma” kirjoittaminen konkreettisesti kommunikaattorin näytölle, ja Aarno tekee sen tiedostamattaan. Palmerin mukaan teot ovat aina tietoisia, joten tulkinta sotii tältä osin Palmerin teoriaa vastaan. Silti Aarnon olettaminen teon tekijäksi on perusteltua, ja armomurhan tuleminen Aarnon mieleen on lukijan ymmärrettävissä. Tytön omaishoitajana toimiminen vie häneltä voimat, eikä toivoa muutoksesta tunnu olevan. Painetta tilanteeseen luovat ympäristön epäilykset fasilitaation toimivuudesta.

Aarnon teko on siis tiedostamaton, mutta ei missään nimessä satunnainen. Toisaalta myös Aarnon järkytys ajatuksen edessä on yhtä lailla ymmärrettävää. Aarnolla on intentioita toimia sekä tavalla, jota hän toteuttaa Annikan kautta ilmaisemissaan puheenvuoroissa, että tavalla, jota hän toteuttaa reaktioissaan näihin puheenvuoroihin. Kuten totesimme jo luvussa 3.2.2, saattaa mielessämme vaikuttaa samanaikaisesti useampi keskenään

ristiriidassa oleva tunne tai uskomus. Osa näistä tunteista ja uskomuksista voi olla tietoisia ja osa tiedostamattomia, kuten Aarnon tapauksesta voi huomata. (Palmer 2010b: 189–190.)

Filosofiassa tekojen vaikuttimina toimivien intentioiden takana oletetaan olevan kahdenlaisia mentaalisia prosesseja: uskomuksia ja haluja (Palmer 2004: 119). Aarnon kohdalla uskomukset ja halut ovat ristiriidassa keskenään. Hän uskoo, ettei näin voi jatkua, ja että ainoa ratkaisu tilanteeseen olisi Annikan armomurha. Toisaalta hän uskoo, että Annikalla on tietoinen mieli. Hän haluaa pois elämäntilanteesta, jota hän ei voi kestää, mutta toisaalta hän ei halua surmata omaa lastaan. Ristiriita vaikuttimien välillä johtaa siihen, että osa Aarnon haluista ja intentioista piiloutuu tietoisuuden ulkopuolelle.

Vanhan merimiehen tarinan asetelma monimutkaisuudessaan mahdollistaa ei-tietoisien mielen prosessien näkyviksi tulemisen henkilöhahmon toiminnan kautta. Paitsi että tämänkaltainen epätavallinen kerronta tarjoaa harvinaislaatuisen ikkunan henkilöhahmon mieleen, se tulee samalla kyseenalaistaneeksi yleisiä käsityksiä mielen toiminnasta, kuten jo mainitun suhteen teon ja tietoisuuden välillä, tai toisaalta oman kykymme olla tietoisia kaikista teoistamme saati niiden syistä.

Vaikka kyseessä on kirjallinen rakennelma, on kyseenalaistuksilla pohjaa todellisuudessa. Olemmehan jo todenneet, että fasilitaation problematiikka on todellista, ja avustaja todella saattaa luulla fasilitaation avulla syntynyttä tekstiä avustettavansa tekosiksi, vaikka se tosiasiassa on avustajan itsensä tiedostamattaan tuottamaa. Kuten edellisessä luvussa todettiin, psykologian piirissä tutkitaan paljon niitä mielen mekanismeja, joilla sietokyvyn ylittäviä muistoja tai ajatuksia voidaan erinäisistä syistä painaa tietoisuuden ulottumattomiin. (Lehtonen 2011; Damasio 2000: 36). Torjutut ajatukset ilmentävät itseään monilla tavoin, vaikka toki tosielämässä ne eivät sentään ilmesty suorasanaista kirjoituksena tietokoneen ruudulle.

Myös Palmer ottaa huomioon sen, että meillä voi joskus olla vaikeuksia tunnistaa oman mieleemme sisältöjä. Palmer käyttääkin teoksessaan yhden alaluvun sen selvittämiseen, kuinka emme useinkaan ole täysin tietoisia omista tunteistamme tai tekojemme motiiveista. Kirjallisissa teksteissä henkilöhahmojen mielentilat ja motiivit välittyvät kerronnan kautta, vaikka hahmo itse ei olisi niistä tietoinen tai vaikka hän erehtyisi niiden laadusta. Tämä pätee myös kohdetekstiini. Kohdetekstiini puhuu kuitenkin Palmerin näkemyksiä vastaan siinä suhteessa, että Palmerin mukaan intentionaalinen teko vaatii aina tietoisuutta (ellei kyseessä oleva tilanne ole niin tuttu ja yksinkertainen, että teko voidaan suorittaa automaattisesti; ks. Palmer 2004: 105–107), vaikka tekoon johtaneista intentioista tai niiden motiiveista voidaankin erehtyä. Vanhan merimiehen tarinassa Aarno toimii kohtaamansa ongelman edessä intentionaalisesti, mutta ei tietoisesti. (Palmer 2004: 124–129.)

3.4. Intermentaalinen ajattelu

Seuraavaksi pureudun jo sivuttuun kysymykseen siitä, missä määrin tietoisuus on yksityinen, ensimmäisen persoonan ilmiö. Onko se sittenkin loppujen lopuksi vielä enemmän sosiaalinen ja jaettu? Palmerin mukaan molemmat mielen osa-alueet, sekä yksityinen että sosiaalinen, on otettava kokonaisvaltaisesti huomioon fiktiivisten mielten tutkimuksessa. Hän esittelee tätä kokonaisvaltaista lähestymistapaansa erityisesti teoksissaan *Fictional Minds* (2004) sekä *Social Minds in the Novel* (2010).

Intermentaalinen ajattelu tarkoittaa laajennettua ajattelua, jossa ajattelijana ei toimi yksilö, vaan ihmisryhmä. Jokapäiväisessä kielenkäytössä ajatuksia samastetaan jatkuvasti yksilön sijasta pariskuntiin, ihmisryhmiin tai organisaatioihin: saatamme puhua minun mielipiteeni sijasta meidän mielipiteestämme, ja tuhansia ihmisiä kattava järjestö voi julkisesti ottaa kantaa ajankohtaisiin tapahtumiin. Olemme myös varsin tietoisia siitä, että ryhmä pystyy

yleensä parempiin kognitiivisiin suorituksiin kuin kukaan sen jäsenistä erikseen. Psykologit ja filosofit ovatkin todenneet, ettei mielen toimintoja välttämättä voi tutkia lainkaan irrallaan sosiaalisista ja fyysisistä konteksteista, joiden piirissä ne tapahtuvat. (Palmer 2010a: 40–41.)

Yksityisestä ja usein sisäisen puheen värittämästä ajattelusta käytetään nimitystä intramentaalinen ajattelu. Juuri intramentaalinen ajattelu on perinteisesti ollut narratologien tutkimuksen kohteena. Palmerin tavoitteena on jälleen kerran laajentaa ajattelun käsitettä totutusta. Palmer ei kuitenkaan ole ensimmäinen tutkija, joka on käsitellyt näitä kysymyksiä. Intramentaalista ajattelua on aiemmin tutkittu esimerkiksi intersubjektivisuuden käsitteen kautta. (Palmer 2010a: 41.) Intramentaalinen ja intermentaalinen ajattelu ovat luonteeltaan erilaisia, mutta Palmerin mukaan molemmissa tapauksissa on silti kyse samasta ilmiöstä: mielistä, jotka ajattelevat. (Palmer 2010b: 185–186.)

Palmer huomauttaa, että vaikka ajattelun julkisuutta on tutkittu narratologiassa, on mielen yksityistä puolta silti pidetty ensisijaisena. On tiedostettu, että osa ajattelusta on sosiaalista ja että sosiaalisella ympäristöllä on suuri vaikutus yksilön mieleen, mutta mieli on silti nähty lähtökohtaisesti henkilökohtaisena ja muilta salattuna. Palmer kyseenalaistaa tämän lähtökohdan ja esittää jopa, että suhde saattaa olla päinvastainen: kenties fiktiivisten mielten tarkastelussa tulisi ottaa lähtökohdaksi se, ettei hahmojen sisäistä maailmaa voi erottaa hahmoa ympäröivästä sosiaalisesta todellisuudesta. Selvää jakoa sisäisen ja ulkoisen välillä ei ole, vaan fiktiiviset (niin kuin reaalisetkin) mielet ovat perusolemukseltaan sosiaalisia ja toimivat sen mukaisesti. Jos tutkimuksen kohteena on ainoastaan mielen yksityinen (ja erityisesti kielellisestä ajattelusta koostuva) osa, jää suuri osa mielestä ja sen toiminnoista katveeseen. (Palmer 2004: 136–137.)

Mieleen voidaan ottaa kaksi toisistaan poikkeavaa lähestymistapaa. Toisessa lähestymistavassa mieli nähdään yksityisenä, itseään ulkopuolisesta maailmasta erillisenä havainnoivana järjestelmänä. Tällaista näkemystä kutsutaan internalistiseksi (*internalist*). Narratologien katsantokanta on perinteisesti ollut internalistinen, onhan henkilöhahmojen mielten tutkimus painottunut heidän henkilökohtaiseen maailmaansa: tunteiden ja sisäisen puheen kuvaukseen. Palmer tunnustautuu kuitenkin eksternalistiksi (*externalist*). Tämän näkemyksen mukaan ympäristöllä on tärkeä rooli kaikissa yksilön kognitiivisissa prosesseissa. Mieli on julkinen, sosiaalinen ja ruumiillinen. (Palmer 2004: 130.; Palmer 2010a: 39–40.)

Muiden tulkitsemisessä on se ongelma, ettemme voi koskaan olla varmoja siitä, ovatko tulkintamme oikeita. Kuitenkin, kuten jo mielen teoriaa käsittelevässä luvussa (3.2) totesimme, ei tämä koske vain muista tehtyjä tulkintoja. Virhetulkinnat oman mielemme sisällöstä ovat aivan yhtä yleisiä tai jopa yleisempiä kuin virhetulkinnat muiden mielten sisällöstä. Mielemme laajan tiedostamattoman osa-alueen olemassaolo takaa sen, ettei varmaa tietoa mielten sisällöistä ole. Kuten totesimme sisäistä puhetta käsittelevässä luvussa (3.1), ei edes henkilön oma todistus omasta mielestään ole läheskään aina luotettava. On lähdeittävä siitä, että kaikki mielten sisältöä koskevat näkemykset, niin internalistiset kuin eksternalistisetkin, ovat aina tulkintoja.

3.4.1 Internalismin ongelma

Pisimmälle vietyinä internalismissa voi olla kyse solipsismista. Soliptistisen näkemyksen mukaan meillä ei voi olla todellista tietoa mistään muusta kuin oman mielemme sisällöstä; kaikki muu on ulottumattomissamme. Soliptistisia näkemyksiä on filosofian historiassa esitetty monenlaisia, mutta kuuluisin solitisti lienee Descartes. Tämän “ajattelen siis olen” kiteyttää hyvin soliptistisen ajatuksen siitä, että oma mieli on ainoa varma tiedonlähde.

(Palmer 2004: 138.) Annikan kautta esitetty lause “ajattelen siellä missä en ole, olen siellä missä en ajattele” (VMT: 62) puolestaan on kuin teesi solipsismia vastaan. Se mukaillee Descartesin lausetta, mutta puhuu sitä vastaan esittäen, etteivät ajatus ja minuus ole toisiinsa kytköksissä.

Kuten jo Descartesin dualismia käsittelevässä luvussa (luku 2.2.1) todettiin, on Annikan hahmo vastalause internalismia ja solipsismia vastaan. Annikan hahmossa näkyy vastaansanomattoman selvästi mielen julkisen osan tärkeys, sillä Annikalla sitä ei ole. Hänen ruumiinsa kyllä liikehtii ja äänтелеe, mutta se ei ole hänen mielensä komennossa. Annikan kohdalla ruumis ja mieli todella ovat toisistaan irrallisia: “vasen jalkani osoittaa itsenäisen ajattelun merkkejä” (VMT: 69). Annikassa näkyy mielen ja ruumiin irrallisuuden lopputulos, ja se on jotain aivan muuta kuin mitä Descartes taisi ajatella.

Koska Annika ei voi ilmaista mielensä sisältöä mitenkään, hänet suljetaan ihmisyyden piirin ulkopuolelle: “ihmisyyden piiri on suljettu minulta ikiajoiksi” (VMT: 110). Annikan tapaus antaa ymmärtää, että arvomme ei ole niinkään kiinni mielemme sisällöstä vaan siitä, miten muut mieltämme tulkitsevat. Sekä Annikan minuus että hänen ajatuksensa ovat toisten tulkinnoista riippuvaisia. Hänen koko ihmisarvonsa riippuu siitä, pidetäänkö hänen ajatuksiaan hänen tuottaminaan. Tulkintamme toisten ihmisten mielen sisällöistä perustuvat aina heidän ulkoiseen käytökseensä, joten Annika on mahdoton tulkittava. Annikan hahmo on osoitus siitä, että mielen sosiaalinen ulottuvuus on ensiarvoisen tärkeä. Jos emme voi toimia ajattelevien ihmisten kanssa ajattelevien ihmisten lailla, emme ole ajattelevia ihmisiä. Tämän takia internalistinen tulokulma fiktiivisiin mieliin ei riitä. Ilman kykyä vuorovaikuttaa ympäristön kanssa hahmo ei ole muuta kuin “eloton ruumis ja elävältä haudattu mieli” (VMT: 66).

3.4.2 Eksternalismin kautta kohti kattavaa kokonaiskuvaa fiktiivisistä mielistä

Eksternalistinen näkemys perustuu siihen havaintoon, että suuri osa mielemme toiminnasta on itse asiassa julkista. Kirjallisuudessa kertojien ei ole aina välttämätöntä kuvata henkilöhahmojen mielenliikkeitä, vaan näiden käyttäytymisen kuvaus riittää välittämään hahmojen mielentilan ja ajatukset. Itse asiassa tekojen kuvaus antaa usein jopa paremman kuvan hahmon tuntemuksista kuin pelkkä tunteiden nimeäminen. Tämä pätee myös tositilanteissa: esimerkiksi vihaisen ihmisen tunnistaa kasvojen ilmeistä ja äänensävyistä, joten tiedämme kyllä toverimme olevan vihainen ilman, että tämä sitä meille suorasanaisesti ilmoittaa. Usein kehomme paljastaa meistä asioita myös silloin, kun emme tietoisesti pyri tekemään mielentilojamme julkisiksi. Joskus kehomme kavaltaa meidät jopa vasten tahtoamme. (Palmer 2004: 131–132.)

Rajankäynti mielen yksityisen ja julkisen puolen välillä ei ole helppoa. Varsinkin meille läheiset ihmiset saattavat olla meitä itseämme parempia tulkitsemaan meitä tai ennustamaan tulevaa käyttäytymistämme. Tässä mielessä mielemme ei olekaan niin yksityinen kuin luulemme, vaan muilla voi olla sen sisältöön suurempi pääsy kuin meillä itsellämme. Muut voivat kuitenkin erehtyä tulkinnoissaan, ja voimme jopa tietoisesti johtaa heitä harhaan ja kätkeä muilta joitakin mielemme toimintoja. (Palmer 2004: 133–134.) Käyttäytyminen on toisaalta varsin luotettava tietolähde, mutta toisaalta se saattaa pettää.

Palmerin tärkeimpiä teesejä on se, että mielen yksityisiä toimintoja ja näiden toimintojen julkisia ilmentymiä ei voida kovin tiukasti erottaa toisistaan. Toisin sanoen narratologian tutkimuksen koteena ei ole fiktiivinen mieli, vaan se miten fiktiivinen mieli toimii ympäristössään. (Palmer 2004: 135.) Internalistisen ajattelun kuvauksissa keskiössä ovat ne kognitiiviset toiminnot, jotka ovat laadultaan sisäisiä, yksityisiä ja salattuja. Eksternalistinen näkökulma taas on luonteeltaan sosiaalinen, julkinen ja aktiivinen.

Molemmat näkökulmat on otettava huomioon, mikäli mielimme muodostaa kokonaiskuvan fiktiivisten mielten toiminnasta.

Palmerin mukaan kuvaillessaan henkilöhahmojen mielentiloja kertojat kuvaavat sekä sisäisiä tunteita että ulkoista käyttäytymistä. Molemmat, sekä tunne että tunteen ulkoinen ilmaus ovat osa samaa kokonaisuutta: esimerkiksi kipuun kuuluu sekä kivun tunne että ne ulkoiset tuntomerkit, joista muut voivat päätellä meidän tuntevan kipua. Tällä huomautuksellaan Palmer pyrkii kyseenalaistamaan narratologien tapaa erottaa sisäisen kokemuksen ja ulkoisen käytöksen kuvaus toisistaan. (Palmer 2004: 139.)

Näitä Palmerin huomioita voidaan soveltaa siihen oletukseen, että fasilitoija todella tuottaa Annikan ajatukset. Jos ajatukseen kuuluu sen ilmaiseva ulkoinen liike – jonka tässä tapauksessa suorittavat Annikan vanhemmat –, ei Annikaa voi ainakaan täysin pitää ajatustensa todellisena tuottajana. Annikan tapauksessa ulkoinen käytös ja sisäinen maailma todella ovat erotettavissa, mutta juuri siitä syystä Annikaa ei pidetä ajattelevana olentona, ei edes ihmisenä. Se, onko hän sitä, jää ratkaisemattomaksi arvoitukseksi, josta meillä ei voi olla tietoa.

On edelleen otettava huomioon, että tulkintamme toisten mielistä eivät perustu pelkästään käytökseen. Tulkinnat kaipaavat tuekseen myös tietoa ja oletuksia siitä, minkälaista käyttäytymistä tietynlaiset mielentilat tietyissä yksilöissä (tai yksilöryhmissä) aiheuttavat. Ylipäätään tulkinnat perustuvat oletukseen siitä, että käyttäytymisen aiheuttajana todella on tietoinen mieli (eikä esimerkiksi tietokoneohjelma). Tätä oletusta ei välttämättä voi tehdä pelkästään tarkkailemalla ulkoista toimintaa. (Palmer 2004: 140.) Kokonaiskuva mielestä syntyy siis paitsi jatkuvasta vuorovaikutuksesta ympäristön kanssa, myös niistä perustavanlaatuisista oletuksista, joiden pohjalta tulkitsemme ympäristöämme ja jotka vaikuttavat taustalla kaikissa tulkinnoissamme.

Jälleen Annikan hahmo toimii mainiosti mielenfilosofisten (ja narratologisten) ongelmien demonstroijana. Annikan vanhemmat alkavat tulkita tytön äännähdyksiä ja nytkähdyksiä tietoisien mielen ilmauksiksi sen jälkeen, kun he ottavat käyttöön fasilitaation ja saavat näin jotain perusteita sille oletukselle, että tytöllä todella on tietoinen mieli. Niinan ja Aarnon tulkittaessa Annikan mieltä ei pohjana ole niinkään Annikan ulkoinen käytös, koska siitä ei Annikan kohdalla voi päätellä paljoakaan. Sen sijaan tulkinnat perustuvat siihen lähtöoletukseen, että Annikalla on mieli, jota hän voi fasilitaation kautta ilmentää. Ennen tämän uskomuksen syntyä Niinan ja Aarnon oli mahdotonta saada Annikaan yhteyttä. Tämä kuvastaa hyvin sitä, kuinka tulkintamme fiktiivisistä ja todellisista mielistä perustuvat omiin oletuksiimme, jotka taas eivät ole peräisin itse tulkinnan kohteesta.

3.4.3 Ajattelun sosiaalinen perusta ja sosiaalinen tiedostamaton

Palmer käyttää perustanaan toisaalta todellisia mieliä tutkineita psykolingvistikkoja ja toisaalta fiktiivisiä mieliä tutkineita narratologeja muodostaessaan näkemystään ajattelun sosiaalisesta perustasta. Ajattelun sosiaalisuuden lisäksi on tärkeää ottaa huomioon ajattelun pragmaattinen perusta: kaikella ajattelulla on aina jokin tarkoitus ja päämäärä. Fiktiivisiä (kuten reaalsiakin) mieliä tutkittaessa on otettava huomioon mielen ja sen sosiaalisen ympäristön välillä vallitseva jatkuva dialogi. Yksilön halut, motiivit ja tavoitteet syntyvät aina suhteessa muiden yksilöiden haluihin, motiiveihin ja tavoitteisiin ja peilautuvat jatkuvasti näitä vasten.

Näkemyks ajattelun dialogisuudesta ei suinkaan ole peräisin Palmerilta, vaan sen on alun perin esittänyt neuvostoliittolainen kirjallisuudentutkija Mikhail Bakhtin. Bakhtinin mukaan tietoisuutta yksityisessä mielessä ole olemassakaan, vaan tietoisuus on olemukseltaan jaettu. Bakhtin hyödynsi ajatustaan erityisesti diskurssianalyysissään, jossa olennaista oli diskurssien dialogisuus. Ajatusta voidaan kuitenkin laajentaa koskemaan

ajattelua kokonaisuudessaan ja kutsua myös ajattelua perustaltaan dialogiseksi. (Palmer 2004: 148; Bakhtin 1981: 259.)

Palmerin mukaan kaikissa henkilöhahmon lausumissa – niin ääneen lausutuissa kuin yksityisesti ajatelluissakin – on otettava huomioon lausuman sosiaalinen konteksti ja dialoginen perusluonne. Tarinamaailmat ovat aina eri henkilöhahmojen ajatusten ja tekojen risteyspaikkoja, joissa hahmojen halut ja motiivit törmäävät toisiinsa synnyttäen tapahtumia ja toimintaa. Tarkastellessamme fiktiivisiä mieliä meidän on siis yksittäisten toimintojen tutkailun sijaan otettava huomioon tarinamaailman tarjoama konteksti kokonaisuudessaan. Näin saamme laajimman ja tarkimman mahdollisen näkökulman tarkastelun kohteena olevan henkilöhahmon tietoisuuteen. (Palmer 2004: 152–153.)

Vanhan merimiehen tarinassa Aarno ja Nina käyvät dialogia paitsi toistensa, myös Annikan kautta. Voidaan sanoa, että perhe muodostaa yksikön, joka yhdessä tuottaa ajatuksia. Perhe ja yksittäisten hahmojen mielenterveys pysyy kasassa niin kauan kun dialogi toimii ristiriidattomasti, toisin sanoen niin kauan kuin kaikkien ryhmän jäsenten lähtöoletukset ja päämäärät ovat samat. Konflikti syntyy, kun hahmojen näkemykset ja halut eriytyvät toisistaan, eikä dialogi enää sujukaan. Tällöin Annikasta tulee Aarnon ja Niinan totuuksien taistelukenttä, ja perhe yksikkönä hajoaa.

Vanhan merimiehen tarinan perhe on siis hyvä esimerkki ajattelun sosiaalisesta perustasta. Teoksen narratiivi ja juoni syntyy siitä, kuinka Aarnon ja Niinan teot, tunteet ja tiedostamattomat ajatukset törmäävät Annikan hahmon äärellä. Erityislaatuista kohdetekstissä on kuitenkin se, etteivät hahmojen mielet keskustele toiminnan kautta pelkästään keskenään, kuten useimmissa narratiiveissa, vaan hahmojen mielet keskustelevat omien mieltensä tiedostamattomien osien kanssa. Tiedostamaton nousee esiin sosiaalisessa toiminnassa. Ilman Annikan hahmoa dialogin välittäjänä hahmoilla ei voisi olla samanlaista kosketusta omaan tiedostamattomaan mieleensä.

Jälleen kerran *Vanhan merimiehen tarinan* kautta tekemämme huomiot ovat jossain määrin yleistettävissä. Mieleemme ovat jatkuvasti dialogisessa suhteessa ympäristönsä kanssa. Sosiaalisen ajattelun koneisto toimii niin kauan kun dialogi sujuu harmonisesti, eli kun kaikilla ajattelun osapuolilla on edes osapuilleen samat lähtöoletukset ja samat päämäärät. Jos mielen dialogi ympäröivän todellisuuden kanssa ei suju, on seurauksena paha konflikti, joka saattaa pahimmassa tapauksessa johtaa mielenterveyden järkkymiseen. Näin käy *Vanhan merimiehen tarinan* Aarnolle.

Ajattelu on aina sosiaalista, mutta *Vanhan merimiehen tarinassa* tiedostamattoman ajattelun sosiaalinen ulottuvuus nousee kiertoteitse avainasemaan. Tiedostamaton ei normaalitilanteessa tai normaalissa narratiivissa nouse niin selkeästi esiin kuin se tekee *Vanhan merimiehen tarinassa*, jossa Annikasta tulee ihmisyyden välitilassa oleva välittäjä, jonka kautta Aarnon ja Niinan tiedostamattomat mielet puhuvat. Ollaan harvinaislaatuisessa tilanteessa, jossa tiedostamaton mieli voi suoraan olla vuorovaikutuksessa ympäristönsä kanssa.

Vanhan merimiehen tarina on kokeellinen teos (myös) siinä mielessä, että se venyttää niitä rajoja, joissa fiktiivisten mielten tiedostamatonta voidaan kuvata. Konventionaalisempia tapoja olisivat ajattelun ja toiminnan tai ulkoisen olemuksen väliset ristiriidat, joita olemme myös kohdetekstistä löytäneet. Kohdeteksti kuitenkin löytää myös sellaisia mielikuvituksellisia tapoja kuvata kirjallisuutta, joissa tiedostamaton murtautuu mielestä aktiivisen sosiaalisen toiminnan alueelle.

4 PÄÄTÄNTÖ

Tutkielmani tavoitteena on ollut tarkastella sitä, kuinka kognitiivisessa kirjallisuudentutkimuksessa on lähestytty tietoisuuden ja erityisesti tiedostamattoman kirjallisia kuvauksia. Kohdetekstinäni on ollut Jaakko Yli-Juonikkaan kokeellinen proosateos *Vanhan merimiehen tarina*, joka onkin osoittautunut tehokkaaksi mieltä koskevien käsitysten kyseenalaistajaksi. Kognitiivisen narratologian piirissä on sovellettu monenlaisia näkökulmia fiktiivisten mielten tutkimukseen. Tutkielmassani sovelsin näistä neljää tavoitteenani tarkastella sitä, millä lailla ne soveltuvat *Vanhan merimiehen tarinan* hahmojen mielten tiedostamattomien prosessien tarkasteluun.

Ensimmäinen tutkimuskysymykseni oli “mitä eroa on mielellä, tietoisuudella ja ajattelulla, ja miten käsitteelliset eroavaisuudet näkyvät kohdetekstissäni?” Tutkielmani aluksi määrittelin kyseiset käsitteet neurotieteen ja filosofian tutkimustuloksia hyödyntäen. Yleisen käsityksen mukaan ajattelu on aina tietoista, mutta itse lähdin liikkeelle siitä Antonio Damasion ajatteluun pohjaavasta lähtökohdasta, että ajattelu voi olla tietoista tai tiedostamatonta. Myös kohdetekstini analyysi tuki tätä väittämää, sillä suuri osa *Vanhan merimiehen tarinan* kerronnasta on tulkittavissa tarinan henkilöiden tiedostamattoman ajattelun kuvaukseksi. Ensimmäinen tutkimustulokseni koskeekin mielen, tietoisuuden ja ajattelun välistä käsitteellistä eroa.

Loin kohdetekstin analyysille pohjan erittelemällä mielenfilosofian, psykologian ja neurotieteen tutkimustulosten pohjalta sitä, mitä tietoisuudella nykytieteen valossa tarkoitetaan ja miten sitä on filosofian ja empiiristen tieteiden piirissä tutkittu. Vuoropuhelu

kohdetekstin ja tutkimustiedon välillä tuotti mielenkiintoisia tulkinnallisia johtopäätöksiä, jotka koskivat erityisesti Annikan hahmoa ja tämän mielen ja ruumiin mahdollista (ja mahdotonta) suhdetta. Esittelin mieli–ruumis-ongelmaan historian saatossa esitettyjä ratkaisuja ja totesin, että kohdetekstini kyseenalaistaa useimmat näistä ratkaisuista. Päädyin omaksumaan funktionalistisen näkökulman, jossa fiktiivisiä mieliä tarkastellaan samoin kuin todellisiakin mieliä eli tavoitesuuntautuneesti toimivina kokonaisuuksina.

Esittelin myös tietoisuuden arvoituksen niin kutsuttuja kovia ja pehmeitä kysymyksiä. Totesin, että siinä missä vain empiirinen tiede voi tarjota nykytieteen valossa hyväksyttäviä vastauksia siihen, miten mieli käytännössä toimii (mitä tutkitaan nykyisin aivo- ja neuronitasolla), voi kirjallisuus tarjota hedelmällisiä näkökulmia siihen, millaisena tietoisena olemisen kokemus käytännössä näyttäytyy. Toisaalta totesin kohdetekstini ja kirjallisuuden yleensä kuvaavan kokemuksen lisäksi kokemuksen ja kertomisen yhteensovittamattomuutta. On kenties hyväksyttävä, ettei kokemuksen perimmäisestä luonteesta voi saada pitävää otetta. Tämä johtuu ainakin osin siitä, että suuri osa kokemuksestamme sijoittuu mieleemme tiedostamattomiin osiin.

Löysin yhtymäkohtia fenomenologisen mielenfilosofian ja kirjallisuuden(tutkimuksen) välillä, sillä molemmat keskittyvät juuri tämän kokemuksen (ja kokemuksellisuuden) kuvaamiseen mielen käytännön toimintatapojen selvittämisen sijaan. Sekä fenomenologia että kognitiivinen kirjallisuustiede kuitenkin pyrkivät ottamaan huomioon myös todellisten mielten ominaisuudet ja niistä saatavilla olevan tutkimustiedon. Tätä tutkimustietoa käytinkin pohjanani syventäessäni vielä hiukan tutkielmassani soveltamaani tietoisuuskäsitystä.

Varsinaisessa kirjallisuustieteellisessä analyysissäni tukeuduin pääasiassa Alan Palmerin teoriaan fiktiivisistä mielistä. Tähän perustui myös empiirisen tieteen ja toisaalta narratologian rinnakkaisdiskurssien hyödyntäminen kirjallisuuden analyysissä. Palmerin

mukaan lukiessamme kirjallisuutta lähestymme fiktiivisiä mieliä samoin kuin todellisiakin mieliä. Siksi meidän on myös tutkijoina käsiteltävä fiktiivisiä mieliä todellisten mielten lailla toimivina kokonaisuuksina.

Sovelsin fiktiivisten tietoisuuksien analyysissäni neljää kognitiivisen narratologian teoriaa. Näistä kaksi ensimmäistä, ja erityisesti ensimmäinen eli puhekategorioteoria, edustavat narratologian piirissä jo pitkään kehiteltyjä teorioita. Mielen teoria on niin ikään paljon käytetty kognitiivisen narratologian lähestymistapa, mutta toisin kuin puhekategorioteoria, se on sovitettavissa Palmerin esittämään laajennettuun tietoisuuskäsitykseen. Kaksi viimeistä soveltamaani teoriaa olivat sovelluksia Alan Palmerin kokonaisvaltaisesta lähestymistavasta fiktiivisiin mieliin, erityisesti hänen jatkuvan tietoisuuden mallistaan.

Puhekategoriamallin hyöty tutkielmalleni oli siinä, että sitä kautta pääsin tarkastelemaan kohdetekstini kertojien epäluotettavuutta. Totesin, että ensimmäisen persoonan kertojahahmoa ei lähtökohtaisesti voi pitää luotettavana, sillä mielen näkökulma itseensä on aina vajavainen. Tiedostamattomat osa-alueet kattavat mielestämme suuren osan, mikä estää meitä luomasta luotettavaa kuvaa oman mielemme toiminnoista. Puhekategoriamallista siirryin tarkastelemaan ajattelun kuvausta laajemmasta näkökulmasta: ajattelu ei ole pelkkää sisäistä puhetta tai muuten introspektiivistä oman mielen havainnointia, vaan se ulottuu mielemme ja jopa ruumiimme ulkopuolelle kurottuen fyysiseen ympäristöön.

Mielen teoriaa soveltavassa luvussa tärkeimmät tulokseni koskivat mielen teoriamme vajavaisuutta ja sen suhdetta tiedostamattomaan. Päätelmämme muiden mielistä perustuvat usein varsin hatarin havaintoihin, joskus jopa pelkkiin ennako-oletuksiin. Sovellamme mielen teoriaa omaan mieleemme siinä missä muidenkin mieliin – ja saatamme myös erehtyä oman mielemme sisällöistä siinä missä muidenkin mielistä. Tärkeimmät havaintoni

olivat kaiken mieliä koskevan tiedon tulkinnanvaraisuus sekä se, että mielen teoria toimii myös tiedostamattomasti.

Tekojen ja tietoisuuden suhdetta koskevassa luvussa analyysi tuotti hedelmällisiä lopputuloksia. Havaitsin ristiriidan soveltamani teorian ja kohdetekstini välillä: Palmer määrittelee teoriassaan teot intentionaaliseksi toiminnaksi ja esittää, että teot ovat näin ollen aina tietoisia. Kohdetekstissäni henkilöahmot kuitenkin selkeästi tekevät intentionaalisia tekoja olematta siitä itse tietoisia – siis osaamatta tunnistaa itseään näiden tekojen varsinaisiksi tekijöiksi. Käsitystä tiedostamattomien prosessien toiminta-alasta on siis syytä laajentaa entisestään.

Intermentaalista ajattelua koskevassa luvussa totesin, että mieli tarvitsee dialogista ja vuorovaikutteista yhteyttä ulkoiseen todellisuuteen voidakseen toimia tai ylipäättään olla olemassa. Toinen tärkeä intermentaalista ajattelua koskeva havainto on se, että mielen on oltava ristiriidattomassa dialogisessa suhteessa ympäristönsä kanssa. Mikäli mielen omat halut, uskomukset ja toimintatavat ovat liiaksi ristiriidassa ympäristön halujen, uskomusten ja toimintatapojen kanssa, mieli järkkyy.

Johdantolukuni loppuksi esitin seuraavia kohdetekstini herättämiä kysymyksiä:

Lopulta on kysyttävä, missä määrin mieli on yksityinen ja salattu. Onko mieli sittenkin ennen kaikkea sosiaalinen ilmiö? Kumpi kertoo meistä enemmän, sisäinen puheemme ja tajunnanvirtamme vai ulkoiset käyttäytymismallimme? Kumpi ilmentää enemmän mieleemme ei-tietoisia prosesseja?

Lähestyin kysymyksiäni suodattamalla kohdetekstiäni sekä kognitiotieteellisen tiedon että kirjallisuustieteellisten lähestymistapojen läpi. Analyysini perusteella tulin siihen johtopäätökseen, että mieli todella näyttäytyy kohdetekstissäni yksityisen ja salatun lisäksi

sosiaalisena ilmiönä. Ensinnäkin mieli toimii dialogisessa suhteessa ympäristönsä kanssa, ja ilman tällaista toimivaa dialogista suhdetta mieli ei toimi lainkaan, kuten Annikan hahmosta käy ilmi. Lisäksi totesin, että mieli on riippuvainen kyvystä kommunikoida ympäristönsä kanssa. Jos mieli ei voi ilmentää itseään ympäristölleen, ei ympäristö reaktioillaan todenna mielen olemassaoloa. Ilman ympäristön todennusta mieli on käytännössä elävältä haudattu.

Mitä tulee viimeisiin kysymyksiin, tulin siihen johtopäätökseen, että sekä käyttäytyminen että sisäinen puhe voivat yhtä lailla olla luotettavia tai epäluotettavia väyliä saada tietoa mielen toiminnasta. Käyttäytyminen voi olla hallitsematonta tai toisaalta näyteltyä; sisäinen puhe voi perustua henkilöhahmon väärään tai vajavaiseen tietoon omasta itsestään. Sekä sisäisen puheen että käyttäytymisen merkitystä voidaan tulkita väärin, ja erehtyä voi niin hahmo itse kuin romaanin lukijakin.

Vanhan merimiehen tarinassa olennaista on se, että sisäinen puhe ja käytös ovat ristiriidassa keskenään. Ristiriidat fiktiivisen mielen sisäisessä tai ulkoisessa toiminnassa ovat yleensäkin hyvä tapa saada tietoa fiktiivisten mielten tiedostamattomista prosesseista. Tiedostamatonta voidaan kuvata sanallisesti vain ristiriitojen kautta.

Vanhan merimiehen tarinan kertoja puhuu romaanin viimeisessä luvussa tarinan kertomisen mahdottomuudesta:

Haluaisin kuvata perheeni kohtaloa tarinan muodossa. Muistan kaiken elävästi ja ymmärrän tapahtumien kulun alusta loppuun. Tapahtumista muodostuu johdonmukainen tarina. [...] Todentuntuinen kuvailu on hyvin vaikeaa, itse asiassa mahdotonta. Sama pätee kaikkiin tarinoihin ja kaikkeen kirjoittamiseen.
(VMT: 181–182.)

Kohta on varsin ironinen, sillä romaanissa esitetyistä tapahtumista ei suinkaan muodostu johdonmukaista tarinaa, vaan päinvastoin suuri osa juonesta jää lukijan koostettavaksi. Lisäksi on käytännössä mahdotonta, että kukaan tosielämässä muistaisi menneet tapahtumat täydellisesti saati ymmärtäisi niiden merkityksen. Tutkielmassani totesin, että ensimmäisen persoonan todenmukainen kerronta lienee mahdotonta juuri siitä syystä, että tapahtumien täydellinen muistaminen ja ymmärtäminen ei ole mahdollista.

Vanhan merimiehen tarinan kertoja on kuitenkin toista mieltä. Hänen mukaansa kertomisen mahdottomuus johtuu siitä, ”ettei kieli voi ikinä tavoittaa olemassaolon perimmäistä ankeutta” (VMT: 182). Kohdetekstini viimeisessä luvussa kuvataankin itse asiassa sitä, että päähenkilö kokee olemassaolon ankeaksi ja ihmisyyden tyhjäksi. Kuvauksen kohteena ei ole olemassaolo, vaan se, kuinka päähenkilö olemassaolon kokee (kvalia). Kokemuksen kuvaus jää kuitenkin vajaaksi, sillä liian suuri osa siitä on kuvailijan itsensä (henkilöhahmon) tavoittamattomissa.

Vanhan merimiehen tarina kuvaa siis viime kädessä Mäkelän ilmaisua käyttäkseni ”kerronnan ja kokemuksen välistä kuilua” (Mäkelä 2011: 290). Henkilöhahmot kuitenkin ainakin osittain erehtyvät väittäessään, että kuilu syntyisi olemassaolon ankeudesta verrattuna tarinankertomisen merkityksellisyyteen. Kuilu syntyy siitä, ettei tarinaa voida koostaa lainkaan, mikä taas johtuu siitä, ettei hahmoilla ole tarpeeksi tietoa itsestään tai ympäröivästä maailmasta. Olemme todenneet, että kirjallisuus kuvaa aina inhimillistä kokemusta. *Vanhan merimiehen* tarinassa kuitenkin huomaamme, ettei kokemus aina välttämättä ole tietoista. Kirjallisuus kykenee kuvastamaan omilla keinoillaan myös tiedostamatonta kokemusta.

LÄHTEET

Kohdeteksti

Yli-Juonikas, Jaakko (2014) *Vanhan merimiehen tarina*. Helsinki: Otava.

Painetut lähteet

Agran, Martin (2014) Facilitated Communication: A House Divided. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities* vol. 39(3), 175–177.

Bakhtin, Mikhail (1981) *The Dialogic Imagination: Four essays by M.M. Bakhtin*. Toim. Holquist, Michael. Käänt. Emerson, Caryl & Holquist, Michael. Austin, Texas: University of Texas.

Bray, Joe, Gibbons, Alison & McHale, Brian (2012) Introduction. Teoksessa Bray, Joe, Gibbons, Alison & McHale, Brian (toim.) *The Routledge Companion to Experimental Literature*. London; New York: Routledge.

Chalmers, David (2002) Introduction. Teoksessa Chalmers, David (toim.) *Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings*. New York: Oxford University Press.

Cohn, Dorrit (1978) *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton: Princeton University Press.

Damasio, Antonio (2000) *Tapahtumisen tunne: Miten tietoisuus syntyy*. Suom. Kimmo Pietiläinen. Helsinki: Terra Cognita. Englanninkielinen alkuteos *The Feeling of What Happens* 1999.

Damasio, Antonio (2011) *Itse tulee mieleen: Tietoisten aivojen rakentaminen*. Suom. Kimmo Pietiläinen. Helsinki: Terra Cognita. Englanninkielinen alkuteos *Self Comes to Mind: Constructing the Conscious Brain* 2010.

- Dennett, Daniel (1997) *Miten mieli toimii*. Suom. Leena Nivala. Porvoo: WSOY. Englanninkielinen alkuteos *Kinds of Minds: Towards an Understanding of Consciousness* 1997.
- Dietrich, Arne (2007) *Introduction to Consciousness: Neuroscience, Cognitive Science, and Philosophy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Fludernik, Monika (1996) *Towards a 'natural' narratology*. London: Routledge.
- Fludernik, Monika (2009) *An Introduction to Narratology*. New York: Routledge.
- Freeman, Margaret (2005) Poetry as Power: The Dynamics of Cognitive Poetics as a Scientific and Literary Paradigm. Teoksessa Veivo, Harri, Pettersson, Bo & Polvinen, Merja (toim.) *Cognition and Literary Interpretation in Practice*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Gallagher, Shaun & Zahavi, Dan (2008) *The Phenomenological Mind: An Introduction to Philosophy of Mind and Cognitive Science*. London: Routledge.
- Genette, Gérard (1980) *Narrative discourse. An Essay in Method*. Käänt. Lewin, Jane. Oxford: Basil Blackwell. Ranskankielinen alkuteos *Figures III* 1972.
- Hamburger, Käthe (1957) *Die logik der dichtung*. Stuttgart.
- Hatavara, Mari, Lehtimäki, Markku & Tammi, Pekka (2010). Johdanto. Teoksessa Hatavara, Mari, Lehtimäki, Markku & Tammi, Pekka (toim.) *Luonnolliset ja luonnottomat kertomukset. Jälkiklassisen narratologian suuntia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Herman, David (2002) *Story Logic: Problems and Possibilities of Narrative*. Lincoln Nebraska: University of Nebraska Press.
- Herman, David (2010) Narrative Theory after the Second Cognitive Revolution. Teoksessa Zushine, Lisa (toim.): *Introduction to Cognitive Cultural Studies*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore. 155–175.
- Hogan, Patrick Colm (2003) *Cognitive Science, Literature, and the Arts : A Guide for Humanists*. London: Routledge.
- Hägg, Samuli, Lehtimäki, Markku & Steinby, Lisa (2009) Esipuhe. Kertomuksen tutkimuksen moninaiset näkökulmat. Teoksessa Hägg, Samuli, Lehtimäki, Markku & Steinby, Lisa (toim.) *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*. Helsinki: SKS.

Kajannes, Katriina (2000) Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus. Teoksessa Kajannes, Katriina & Kirstinä, Leena (toim.) *Kirjallisuus, kieli ja kognitio: Kognitiivisesta kirjallisuuden- ja kielentutkimuksesta*. Helsinki: Yliopistopaino, 48–81.

Lehtonen Johannes (2011) *Tietoisuuden ruumiillisuus: Mieli, aivot ja olemassaolon tunne*. Helsinki: Duodecim.

Mäkelä, Maria (2009) Välttämättömyyden kehä ja muita kerrotun mielen oireita: kirjallisen tajunnankuvauksen haasteet kognitiiviselle narratologialle. Teoksessa Samuli Hägg, Markku Lehtimäki ja Liisa Steinby (toim.) *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*. Helsinki: SKS.

Mäkelä Maria (2011) *Uskoton mieli ja tekstuaaliset petokset: Kirjallisen tajunnankuvauksen konventiot narratologisena haasteena*. Tampere: Tampere University Press.

Nagel, Thomas (1978) What Is It Like to Be a Bat? Teoksessa Chalmers, David (toim.) (2002) *Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings*. New York: Oxford University Press.

Palmer, Alan (2003) The Mind Beyond the Skin. Teoksessa Herman, David (toim.): *Narrative Theory and the Cognitive Sciences*. 322–348.

Palmer, Alan (2004) *Fictional minds*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Palmer, Alan (2010a) *Social Minds in the Novel*. Columbus: The Ohio State University Press.

Palmer, Alan (2010b) Storyworlds and Groups. Teoksessa Zushine, Lisa (toim.): *Introduction to Cognitive Cultural Studies*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore. 176–192

Putnam, Hilary (1968) Brains and Behaviour. Teoksessa Chalmers, David (toim.) (2002) *Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings*. New York: Oxford University Press.

Putnam, Hilary (1973) The Nature of Mental States. Teoksessa Chalmers, David (toim.) (2002) *Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings*. New York: Oxford University Press.

Saloviita, Timo (2005) Fasilitaatio ja erehtymisen inhimillisyys. *Ketju* vol. 2/2005 s. 46.

- Searle, John (2004) *Mind: A Brief Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Stockwell, Peter (2002) *Cognitive Poetics. An Introduction*. London: Routledge.
- Tammi, Pekka (2009) Kertomusta vastaan ("Ikävä tarina"). Teoksessa Samuli Hägg, Markku Lehtimäki, Liisa Steinby (toim.) *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 140-166. (Tietolipas 226).
- Tammi, Pekka (2010) Kertomusta vastaan ja ei-vastaan. Teoksessa Mari Hatavara, Markku Lehtimäki, Pekka Tammi (toim.) *Luonnolliset ja luonnottomat kertomukset. Jälkiklassisen narratologian suuntia*. Helsinki: Gaudeamus, 65–93.
- Veivo, Harri (2005) Preface. Teoksessa Veivo, Harri, Pettersson, Bo & Polvinen, Merja (toim.) *Cognition and Literary Interpretation in Practice*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Zunshine, Lisa (2006) *Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel*. Ohio State University Press.
- Zunshine, Lisa (2010a) Introduction: What Is Cognitive Cultural Studies? Teoksessa Zunshine, Lisa (toim.): *Introduction to Cognitive Cultural Studies*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Zunshine, Lisa (2010b) Theory of Mind and Experimental Representations of Fictional Consciousness. Teoksessa Zunshine, Lisa (toim.): *Introduction to Cognitive Cultural Studies*. Baltimore: Ohio: The Johns Hopkins University Press.
- Zunshine, Lisa (2011) Theory of Mind and Fictions of Embodied Transparency. Teoksessa Leverage Paula (toim.) *Theory of Mind and Literature*. West Lafayette Ind.: Purdue University Press.

Sähköiset lähteet

- Alfred Kordelinin yleinen kehitys- ja sivistysrahasto (2014) *Myönnetyt palkinnot 2014*. Linkki tarkistettu 11.10.2015.
http://www.kordelin.fi/palkinnot_2014.php
- Helsingin Sanomat (21.5.2013) *Jaakko Yli-Juonikkaan Neuroomaani sai kirjallisuuspalkinnon*. Linkki tarkistettu 11.10.2015.
<http://www.hs.fi/kulttuuri/a1369101718573>

Oxford Dictionaries. Linkki tarkistettu 11.10.2015.
<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/>

Searle, John (2013) *Our shared condition – consciousness*. TED-puhe. Linkki tarkistettu 11.10.2015.
https://www.ted.com/talks/john_searle_our_shared_condition_consciousness?language=en (linkki tarkistettu 11.10.2015).

YLE Uutiset (24.11.2011) *Kalevi Jäntin kirjallisuuspalkinto kolmelle nuorelle kirjailijalle*. Linkki tarkistettu 11.10.2015.
http://yle.fi/uutiset/kalevi_jantin_kirjallisuuspalkinto_kolmelle_nuorelle_kirjailijalle/3054350